

PRIKAZI KNJIGA

Zef MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2004., 562 str.

Zagrebački Hrvatski institut za povijest ovih je dana javnosti podario još jedno u nizu svojih monografskih izdanja: *Vlasi u historiografiji*. Ovog puta u pitanju je knjiga iz pera njegova iskusnog djelatnika dr. sc. Zefa Mirdite, prije Domovinskog rata redovitog profesora prištinskog Filozofskog fakulteta, priznatog albanologa, iskusnog arheologa i eksperta za stariju povijest jugoistoka Europe, školovanog na više domaćih i inozemnih učilišta. Knjigu su recenzirali akademik August Kovačec i prof. dr. sc. Miroslav Bertoša.

Iako svaka knjiga, kako bi zavrijedila pažnju čitateljstva, treba biti i kvalitetna i kvalificirana - ova je to na osobit način. Ponajprije zbog činjenice da, iako i u ovakvoj formi, prvi put sustavno analizira problematiku *Vlaha (vlaha)* u različitim (uglavnom sučeljenim) historiografijama, istražuje njihovu genezu, pokušava im utvrditi povijesni hod, pridonosi određivanju vlaščkog udjela u formaciji pojedinih naroda i etničkih zajednica jugoistočne i središnje Europe (uključujući i Albance, Hrvate, Srbe, bosanske Muslimane i dr.). Njezinoj kvaliteti dodatno pridonosi činjenica da ju je načinio priznati polihistor, kojeg odlikuje i odmjerenost pera i zrelost vlastitog vijeka. Nastala je na temelju njegovih dugogodišnjih istraživanja, od čega desetak sustavno provedenih u spomenutoj hrvatskoj historiografskoj instituciji. Bez sumnje, ovo će djelo, kao uostalom i svako drugo, izazvati raznoliki interes, oprečne reakcije i istupe ponajprije zbog problematike koju tretira, kao i zbog autorova sučeljavanja s golemim brojem autora počevši od onih srednjovjekovnih do onih koji tek stasaju. Isto tako i zbog originalnog pogleda na problematiku pojave Vlaha (vlaha) na povijesnoj pozornici, njihove uloge u tisućljetnim događanjima i procesima na jugoistoku Europe i u susjednim zemljama te (dez)integracijskim procesima nacionalnih bića ovdašnjih naroda, etničkih zajednica, kultura i dr.

Nastala je ponajprije na temelju autorovih proučavanja golemog broja vrela počevši od antičkih rimskih, preko ranosrednjovjekovnih bizantskih, pa preko osmanlijskih te novijih papinskih i carskih, do kronika i ljetopisa i drugih djela koja se u većem ili manjem opsegu odnose na vlašku problematiku. Napisana je na 561 stranici, od čega se 395 odnosi na samo istraživanje zadano naslovom dok ostale donose iscrpan popis vrela i literature koji se odnose na problem Vlaha (vlaha), a kojima se autor služio u izradi ovog svog djela (409.-498.), sažetke na engleskom i njemačkom jeziku te na kraju kazala.

Koncipirana je u četiri poglavlja. U prvom, naslovljenom «*Vlasi u historiografiji*», istražuje problematiku Vlaha (vlaha) u djelima bizantskih autora, u turskoj historiografiji, u latinskim srednjovjekovnim kronikama, carskim i papinskim pismima, putopisima i dr. U drugom, koje nosi naslov «*Vlasi u balkanskim historiografijama*», analizira albansku, bugarsku, grčku, rumunjsku, bosansko (bošnjačko) – hercegovačku, crnogorsku, makedonsku i srpsku historiografiju koja je istraživala vlaški etnos. U trećem, koje nosi naslov «*Vlasi u zapadnim historiografijama*», među ostalim, analizira zapadnoeuropske i američke historiografije koje su se bavile ovim problemom, putopisnu literaturu, povijesno-etnološko-filološki pristup vlaškoj problematici, hrvatsku i slovensku historiografiju koja se bavila Vlasima (vlasima) i dr. U ovom se poglavlju pozabavio i analizom problema Maurovlaha odnosno Crnih Vlaha (Nigri Latini) poznatih iz Kronike barskog biskupa Grgura (Popa Dukljanina) i dr.

Sve u svemu Mirditina knjiga je kapitalno i dugo iščekivano djelo koje se uhvatilo u koštac s iznimno izazovnom problematikom. Nema sumnje da će biti nezaobilazno štivo u izučavanju problema Vlaha (vlaha), ali i etnogeneze svih naroda i entičkih zajednica na jugoistoku Europe. U njoj će svaki čitatelj pronaći zanimljivo i poučno štivo u kojem će, možda, i sam otkriti svoje korijene. Jer, vlaška krv, ako je suditi po ovoj knjizi i drugim djelima, i te kako teče u mnogima od nas, iako toga možda nismo svjesni ili to ne želimo priznati.

ANTE ŠKEGRO

Stjepan SIROVEC, *Hrvati i Germanikum*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb 2004., 226 str.

Knjiga dr. sc. Stjepana Sirovca, svećenika Zagrebačke nadbiskupije, profesora moralne teologije na Institutu za teološku kulturu laika zagrebačkog Katoličkog bogoslovnog fakulteta i isusovačkog Filozofsko-teološkog instituta u Zagrebu (1981.-1987.) te suca Metropolitanskog suda u Zagrebu, pojavljuje se povodom 450. obljetnice Papinskog zavoda Germanicum et Hungaricum u Rimu (1552.-2002.). Javnosti je predstavljaju zagrebački Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove i Hrvatski povijesni institut Družbe Isusove iz Beča. Knjigu su recenzirali prof. dr. sc. Josip Ćurić i prof. dr. sc. Josip Oslić.

U pitanju je šesta u nizu monografija biblioteke Vrela i prinosi za povijest Družbe Isusove u hrvatskom narodu. Uredio ju je prof. dr. sc. Vladimir Horvat D. I. Napisana je na 226 stranica. Sastoji se od tri dijela. Prvi dio, na koji se odnosi gotovo polovica teksta, naslovljen je kao «Povijest Germanicuma» (str. 17-102). Razdijeljen je na šest poglavlja sastavljenih od manjih cjelina. U ovom se dijelu donosi kratki povijesni pregled rimskog Papinskog zavoda Germanicum et Hungaricum od utemeljenja 1552. do danas, njegovi hrvatski studenti i pitomci, potom rektori, generali Družbe Isusove, a na poseban način istaknutiji Hrvati: sveti Marko Križevčanin (1588.-1619.), zagrebački nadbiskup blaženi Alojzije Stepinac (1898.-1960.), sarajevski nadbiskup Josip Stadler (1843.-1918.), kardinal Franjo Šeper (1905.-1981.), pomoćni zagrebački biskupi Josip Lang (1857.-1924.), Franjo Salis-Seewis (1872.-1967.) i Đuro Kokša (1922.-1998.) te dubrovački biskup Josip Carević (1883.-1945.) kojeg su ubili komunisti. Drugi dio knjige (str. 103-160), koji nosi naslov «Prilozi», donosi šest priloga nastalih tijekom obilježavanja različitih jubileja ovog papinskog zavoda te susretâ njegovih nekadašnjih pitomaca i studenata, popis vrela i literature kojima se autor služio pri izradi ove monografije (119.-123.), potom kazalo osoba (125.-134.) i ilustrativni materijal (135.-159.). Treći dio knjige (161.-220.) predstavlja skraćenu njemačku verziju koju je autor u vidu referata održao na Međunarodnom susretu nekadašnjih pitomaca i studenata u Zagrebu i Mariji Bistrici od 5. do 8. srpnja 2003., te popis slika i fotografija (221.-226). Na kraju je sažeta autorova biografija.

Auor ove monografije javnosti predstavlja utemeljenje i višestoljetni povijesni hod jednog od vodećih crkvenih učilišta u svijetu. U njemu su boravili i školovali se i još uvijek školuju istaknuti katolički intelektualci (uglavnom svećenici) s područja nekadašnjeg Svetog Rimskog Carstva Njemačkog Naroda i zemalja Krune Sv. Stjepana odnosno današnje Njemačke, Austrije, Švicarske, Nizozemske, Belgije, Danske, Norveške, Švedske, Finske, Luksemburga, Hrvatske, Mađarske, Slovenije, Rumunjske, Vojvodine,

Bosne i Hercegovine, Češke, Estonije, Italije, Litve, Poljske i Slovačke. Kroz ovu je instituciju prošao i veliki broj Hrvata, nakon povratka u domovinu gotovo odreda postajali važne osobe kako u mjesnoj Katoličkoj Crkvi tako i u svom narodu u čiju su dušu ucjepljivali godinama sticana znanja i iskustva. Dobar ih je dio postizao vodeće položaje u mjesnim crkvama ili narodnim institucijama. Pojedinci, poput kardinala Franje Šepera, obnašali su i visoke položaje i u samoj papinskoj kuriji u Rimu. Kako je napisao jedan od recenzenata, ova knjiga ugodno iznenađuje, posebice količinom svojih podataka. U njoj je ponajprije predstavljena povijest ove papinske institucije te njezini pitomci Hrvati, a posebice oni znamenitiji. Knjiga je nastala na temelju podataka prezentiranih u djelima Andreasa Steinhubera, *Geschichte des Kollegium Germanikum Hungarikum in Rom, I-II*. Freiburg im Breisgau 1895. (II. izd. 1906.) i Andreasa Veressa, *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium, I-II*. Budapest, 1917. Podatci koji se odnose na vrijeme od 1917. do 2002. predstavljeni su na temelju časopisa i adresara-kataloga *Korrespondenz-Blatt für die ehemaligen Alumnen des Collegium Germanicum et Hungaricum zu Rom* koji od 1893. izdaju pitomci ove institucije. Preuzeti su iz četiriju svezaka zavodskih matica (*Matriculae*) koje teku od samog utemeljenja Germanicum do danas, a koje je otpočeo voditi Ignacije Loyola. Papinski zavod Germanicum utemeljio je 31. kolovoza 1552. papa Julije III. (1550.-1555.) na prijedlog osnivača isusovačkog reda Ignacija Loyole (1491.-1556.). Papa Grgur XIII. (1572.-1585.) ujedinio ga je 13. travnja 1580. s Hungaricumom osnovanim 1. ožujka 1579., čime nastaje Papinski zavod Germanicum-Hungaricum (Pontificium Collegium Germanicum et Hungaricum) i kao takav funkcionira do danas.

ANTE ŠKEGRO

Tomislav GALOVIĆ, *O Dubašnici i njezinim ljudima - Prinosi za povijest dubašljanskog kraja na otoku Krku*, Općina Malinska-Dubašnica i izdavačka kuća Adamić, Malinska-Dubašnica-Rijeka 2004., 271 str.

Početkom 2004. godine izašla je iz tiska knjiga mladog povjesničara Tomislava Galovića *O Dubašnici i njezinim ljudima-Prinosi za povijest dubašljanskoga kraja na otoku Krku*, koja je ujedno i 48. svezak *Krčkog zbornika*, odnosno 42. posebno izdanje Povijesnog društva otoka Krka. Knjiga je plod autorova višegodišnjeg proučavanja relevantne literature i izvora vezanih uz dubašljanski kraj na otoku Krku.

Autor je knjigu podijelio na tematska poglavlja u kojima obrađuje pojedine teme iz različitih razdoblja povijesti dubašljanskoga kraja te je zbog razloga u podnaslovu knjige *O Dubašnici i njezinim ljudima* napisao *Prinosi za povijest dubašljanskoga kraja*. U knjizi je također sustavno predstavljena bibliografska građa o Dubašnici i dubašljanskom kraju, te je time uvelike olakšano buduće znanstveno proučavanje povijesti toga kraja.

Tematski, knjiga je podijeljena na dva velika dijela: «Prostor» i «Ljudi». U prvome dijelu «Prostor» obuhvaćene su teme koje se odnose na sam prostor današnje općine Malinska-Dubašnica u prošlosti. Drugim dijelom knjige, «Ljudi», obuhvaćeni su svi važniji pojedinci važni za hrvatsku povijest i povijest dubašljanskoga kraja, preciznije svi oni pojedinci koji su svojom djelatnošću obilježili povijest Dubašnice i dubašljanskoga kraja ili su na nju neposredno utjecali.

Na početku knjige nalazi se kraća «Riječ izdavača», koju je u ime izdavačke kuće Adamić, Povijesnog društva otoka Krka i Općine Malinska-Dubašnica napisao načelnik općine Anton Spicijarić. On za knjigu kaže da je «iskorak u poznato i nepoznato», djelo «iz kojega saznajemo mnoge podatke o zaslužnim pojedincima i povijesti Dubašnice.» (5.) Predgovor knjizi napisao je urednik knjige Perica Dujmović. U njemu se ukratko osvrnuo na važnost ove knjige za proučavanje povijesti otoka Krka, napose dubašljanskoga kraja i na raniji autorov znanstveni rad vezan uz povijest Dubašnice.

Nakon sadržaja slijedi tekst «Umjesto uvoda: kakav pristup istraživanju i pisanju povijesti dubašljanskoga kraja?». Sam autor se u ovome tekstu osvrnuo na svoje znanstveno bavljenje poviješću dubašljanskoga kraja i pristup samome znanstvenom istraživanju. Posebno je istaknuo kapitalna djela vezana uz povijest otoka Krka i pisanje o Dubašnici u tim knjigama. Na ovome mjestu trebam spomenuti da je već u ovome tekstu vidljiv ozbiljan pristup znanstvenom istraživanju povijesti Dubašnice koji će autor afirmirati u daljnjem tekstu knjige. Autor je posebno naglasio uklapanje povijesti dubašljanskoga kraja u širi povijesni kontekst, s posebnim naglaskom na otok Krk, te kaže da dubašljanski kraj nije «kao sâm otok među otocima, već ga treba istraživati i promatrati u cjelokupnosti povijesnih procesa i vremenskog trajanja.» (14.)

Prvi dio knjige «Prostor» započinje s poglavljem «Počeci Dubašnice - Dubašljanski kraj u starini». Kako bi što bolje obradio povijest dubašljanskoga kraja u prošlosti i početke Dubašnice autor je znanstveno obradio relevantnu arhivsku građu i postojeću literaturu. Tako autor na temelju arhivske građe i relevantne povijesne i arheološke literature daje jasan uvid u nastanak i razvoj naselja Dubašnice i cijeloga kraja od ilirskog i antičkog vremena do kraja 16. stoljeća. U ovome poglavlju autor piše o diplomatskim izvorima i osnovnoj literaturi vezanoj uz crkve sv. Martina i sv. Apolinara u Dubašnici, zatim daje komentar o deset isprava o crkvama sv. Martina i sv. Apolinara koje uglavnom potječu iz 12. i 13. stoljeća, osim posljednje koja je iz 1300. godine. Na samome kraju poglavlja dana je «Atribucija crkvenih objekata sv. Martina i sv. Apolinara».

«Kako je Ivan Milčetić prikazao prošlost svoga rodnoga kraja?» naslov je drugog poglavlja u ovome dijelu knjige. Ovo poglavlje posvećeno je, kao što to sam naslov kaže, prikazivanju prošlosti Dubašnice u objavljenim radovima Ivana Milčetića (1853.-1921.), rođenog Dubašljanima. Autor je posebno istaknuo neke teme kojima se u svojim radovima bavio Ivan Milčetić, kao što su povijest crkve sv. Apolinara, naseljavanje Dubašnice u prošlosti, s tim da je poseban dio poglavlja posvećen pitanju podrijetla Vlaha u Omišlju, Dubašnici i Poljicima na otoku Krku.

Treće poglavlje posvećeno je enciklopedijskom članku «Dubašnica» u Hrvatskoj enciklopediji iz 1945. godine, koji je napisao hrvatski filolog i književni povjesničar Vjekoslav Štefanić te je naslov ovoga poglavlja «Dubašnica u Hrvatskoj enciklopediji (iz 1945. god.)». Ovo poglavlje ne završava kao prethodna poglavlja zaključkom nego dodatkom koji sadrži članak o Dubašnici u novoj Hrvatskoj enciklopediji iz 2001. godine.

Sljedeća tri poglavlja u ovome dijelu knjige posvećena su glagoljici i glagoljaškoj tradiciji Dubašnice. Prvo takvo poglavlje, ujedno i četvrto u ovome dijelu knjige, posvećeno je franjevcima glagoljašima iz samostana u Portu pa poglavlje nosi naslov «Samostan franjevac trećoredaca - glagoljaša u Portu». U njemu je autor obradio povijest franjevačkog samostana sv. Marije Magdalene i franjevacu u Portu te njihov doprinos glagoljaštvu dubašljanskoga kraja i otoka Krka uopće. Posebna pažnja

posvećena je samostanskom arhivu u kojemu se čuvaju mnogobrojni vrijedni spisi pisani glagoljicom i razne knjige.

U sljedećem poglavlju «Glagoljski natpisi i grafiti Dubašnice» predstavljeno je jedanaest sačuvanih glagoljskih natpisa i grafita s područja Dubašnice, koje je registrirao akademik Branko Fučić.

«Glagoljski rukopisi i isprave Dubašnice» naslov je šestog poglavlja. U poglavlju su popisani do sada poznati rukopisi i isprave vezani uz povijest Dubašnice, a koji se čuvaju u različitim crkvenim, samostanskim i državnim knjižnicama i arhivima. Na kraju poglavlja nalazi se u dodatku «Popis glagoljskih notara rodom iz Dubašnice».

Sedmo poglavlje ove knjige je «Zapažanja uz dubašljanski župni zvonik». U njemu je autor iznio neka zapažanja iz povijesnih izvora koja su vezana uz zvonik dubašljanske župne crkve svetog Apolinara.

Osmo poglavlje ovoga dijela knjige «Suvremena Dubašnica» posvećeno je novijoj povijesti Dubašnice. U njemu se autor bavi društvima koja su osnovana u Dubašnici u prvoj polovici 20. stoljeća s ciljem okupljanja i aktiviranja mjesnog stanovništva na društvenom i gospodarskom području. Djelatnost «Gospodarsko-trgovačkog društva u Dubašnici», «Društva za poljepšanje u Malinskoj», «Jugoslavenske čitaonice» u Dubašnici i «Lovačkog društva u Dubašnici» autor je temeljio na pravilima tih društava, koja su u ovome poglavlju donesena u potpunosti.

«Prilog povijesti dubašljanske općine» naslov je devetog poglavlja, koje je svojevrsni prilog povijesti dubašljanske općine, jer autor u ovome poglavlju predočava stanje u općini Dubašnica onako kako je ono zabilježeno u publikaciji Statističkog ureda iz Zagreba od 1. svibnja 1937. godine.

«Malinska Josipa A. Kraljića» naslov je sljedećeg poglavlja posvećenog radovima o Malinskoj koje je napisao Josip Antun Kraljić (1877.-1948.). U ovome poglavlju u potpunosti je donesen članak o Malinskoj koji je 1928. godine napisao J. A. Kraljić i koji je zatim objavljen u splitskom časopisu *Jadranska straža*, te autorova analiza glavnih sastavnica Kraljićeva eseja «Malinska nekad i sada».

Posljednje poglavlje u ovome dijelu knjige «Turizam Malinske i njegova valorizacija» posvećeno je razvoju i valorizaciji turizma u Malinskoj, jednoj od najvažnijih gospodarskih grana toga kraja. Ovo poglavlje autor temelji na studiji Helene Turk: «Općina Malinska-Dubašnica. Uvjeti i značajke turističke valorizacije». Osim ove studije autor je u ovome poglavlju dao i kartak osvrt na knjigu Milana Radića st. *Malinska*, koja je izdana 1984. godine u povodu 75. godišnjice osnivanja «Društva za poljepšanje mjesta» u Malinskoj, što se smatra početkom «organiziranog rada u oblasti turističke privrede.»

Drugi dio knjige «Ljudi» započinje poglavljem «Stanovništvo Dubašnice od 1527. do 1991. godine». U ovome poglavlju dan je kratak osvrt na broj stanovnika u Dubašnici u razdoblju od 1527. do 1991. godine. Poglavlje je popraćeno jednim tabličnim prikazom kretanja broja stanovnika Dubašnice po naseljima prema popisima stanovništva od prvog službenog popisa iz 1857. godine do popisa iz 1991. godine.

Drugo poglavlje «Dubašljanski bratimi» odnosi se na dubašljanske crkvene bratovštine, srednjovjekovna udruženja vjernika, od kojih su se neke održale sve do kraja 18. i početka 19. stoljeća. Naglasak je stavljen upravo na bratovštine kao udruženja vjernika, koje su svojevremeno bile važan društveni i kulturni čimbenik u životu Dubašnice i Dubašljana.

«Ivan Klobučarić-*Dubašljanin*» naslov je trećeg poglavlja u ovome dijelu knjige koje je posvećeno redovniku augustincu i kartografu Ivanu Klobučariću rođenom Dubašljaninu. Ovo poglavlje napisano je u povodu izlaženja knjige Mirka Markovića *Kartograf Ivan Klobučarić i Rijeka. Rijeka i kvarnersko primorje na starim zemljopisnim kartama s naročitim obzirom na doprinos hrvatskog kartografa Ivana Klobučarića*. Tako je i cijelo ovo poglavlje uglavno temeljeno na ovoj knjizi, točnije na onim dijelovima knjige koji se odnose na veze Ivana Klobučarića s Dubašnicom i prikazima Dubašnice na njegovim kartama.

U sljedećem četvrtom poglavlju «Iz dubašljanskoga folklor» predstavljene su tekstovi vezani uz pojedine dubašljanske običaje kojima se u svome znanstveno-istraživačkom radu bavio Ivan Milčetić, rođeni Dubašljanin. Kao jedan od utemeljitelja znanosti o folkloru u Hrvatskoj Ivan Milčetić se u svojim radovima bavio i običajima iz svoje rodne Dubašnice tako da je u prvome svesku Akademijina *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena* iz 1896. godine, čiji je bio prvi urednik, objavio nekoliko radova vezanih uz dubašljanske narodne običaje. Ti radovi u cijelosti su predstavljene u ovome poglavlju.

Peto poglavlje također je posvećeno etnografskoj baštini dubašljanskoga kraja. «Muška narodna nošnja iz Bogovića» naslov je ovoga poglavlja u kojemu su predstavljene dvije reprodukcije akvarela na kojima se tumače dijelovi muške narodne nošnje iz sela Bogovići u Dubašnici. Ovaj prilog objavljen je 1930. godine u časopisu za kulturnu povijest i etnografiju južnih Slavena *Narodna starina*.

Poglavlje «Balješke uz život i rad Ivana Kraljića, Ijacinta Vantačića, Ivana Jurašića, Mihovila Mužinića i Vinka Barbiša» posvećeno je petorici istaknutih Dubašljanina koji su, kako to autor kaže «... svojim životom i radom zadužili kraj u kome su živjeli» (193.) Za svakoga od njih pojedinačno autor je dao kraći uvid u njihov život i djelo. Pop glagoljaš Ivan Kraljić (1705.-1726.) autor je molitvenika *Pribogoljubne molitve* i rječnika *slovník slavjanski latinskij harvatskij*, redovnik franjevac otac Ijacint Vatančić svojim je radom uvelike zadužio svoju redovničku zajednicu franjevac trećoredaca glagoljaša, Ivan Jurašić (1823.-1910.) autor je *Talijansko-ilirskog rječnika*, *Talijansko-ilirskog pučkog bilježnika* i terminološko-pravnog priručnika *Hrvatski odvjetnik*, pop Mihovil Mužinić zvani Mužina (1850.-1933.) zaslužni je hrvatski narodni prosvjetitelj i na kraju Vinko Barbiš (1924.-1999.) proučavatelj dubašljanske prošlosti.

O zaslužnim Dubašljanima autor piše i u sljedećem, sedmom poglavlju koje nosi naslov «Tri zaslužna franjevca trećoredca iz Porta». U ovome poglavlju autor je dao kratak uvid u život i rad triju franjevac trećoredaca rodnom iz Porta u Dubašnici. Riječ je o ocu Piju Dujmoviću, prvome Hrvatu imenovanom generalnim poglavarom franjevačkog trećeg reda u Rimu, zatim o ocu Josipu Dujmoviću, provincijalu franjevac trećoredaca, koji je svojim predanim radom preporodio svoj red u Dalmaciji i na Kvarneru i ocu Stanku Dujmoviću, jednome od najstarijih fotografa u Hrvatskoj.

Ivanu Milčetiću (1853.-1921.), članu JAZU-a, hrvatskom književnom povjesničaru, filologu i folkloristu, rođenom Dubašljaninu, posvećeno je osmo poglavlje «Crtice iz života Ivana Milčetića». Autor na ovome mjestu citira dijelove Milčetićeve neobjavljenoga teksta koji je trebao biti objavljen u zborniku posvećenom don Frani Buliću «Strena Buliciana» pod naslovom «Moja neka zapamćenja iz Spljeta i o mons. Fr. Buliću.» Iz toga teksta autor je izdvojio dva dijela, o mladim danima i školovanju Ivana Milčetića i o susretima Ivana Milčetića s Franom Bulićem u Splitu i Varaždinu.

«Flacius-Mirković-Fučić» naziv je devetog poglavlja ove knjige posvećenoga trojici poznatih Hrvata Matiji Vlačiću Iliriku (lat. Matthias Flacius Illyricus), Miji Mirkoviću

(Mate Balota) i Branku Fučiću. U ovome poglavlju autor donosi zanimljive istinite priče vezane uz Miju Mirkovića i Branka Fučića i njihovu raspravu o Matiji Vlačiću Iliriku, koji je kako sam autor kaže «povezao Miju Mirkovića i Branka Fučića.» (208.)

U sljedećem poglavlju autor se dotaknuo i hrvatske dijasporu, točnije Dubašljanina koji su krajem 19. i početkom 20. stoljeća emigrirali u Sjedinjene Američke Države, stoga ovo poglavlje nosi naslov «Iseljena Dubašnica». Autor piše ponajprije o iseljenicima s otoka Krka koji su se naselili u New Yorku i tamo 1899. godine osnovali svoje potporno društvo koje od 1934. godine nosi naziv «Hrvatsko dobrotvorno društvo svetoga Nikole od otoka Krka u New Yorku udruženo». Poseban naglasak stavljen je na osnivanje i djelatnost «Socijalnog kluba Dubašnica u Americi», koji je osnovan 1940. godine i koji je okupljao i još okuplja Dubašljanine u New Yorku. Na kraju poglavlja autor je dao popis prezimena dubašljanskih obitelji u New Yorku.

Akademiku Branku Fučiću rođenome Dubašljaninu posvećeno je posebno poglavlje u ovoj knjizi pod naslovom «Branko Fučić (1920.-1999.)». Ovo poglavlje autor je temeljio na knjizi Josipa Žgaljića: «Branko Fučić. Od Dubašnice do Dubašnice», tiskanoj u Rijeci 2001. godine. Autor je dao svojevrсни prikaz same knjige ističući najvažnije dijelove iz života i rada akademika Branka Fučića i tako stvorio poprilično jasnu sliku njegova životnog puta.

I u sljedećem jedanaestom poglavlju «Fučićev Starohrvatski pleter» autor se bavi Brankom Fučićem i njegovim znanstvenim radom. Ovo poglavlje posvećeno je Fučićevu prvome stručnom radu koji je napisao za studentskih dana. Naime, riječ je o manje poznatom Fučićevu članku pod nazivom «Starohrvatski pleter» koji je 1944. objavljen u kalendaru *Danica* i koji je mladome apsolventu Filozofskog fakulteta mogao donijeti mnoge neugodnosti jer je napisan u vrijeme rascjepa «...jedne ideologije koja je bila pri svome koncu i jedne druge ideologije koja je bila na svome početku...»

Posljednje poglavlje u ovoj knjizi «Ekskurs: Ivanu Brusiću (1952.-2001.) - čovjeku, svećeniku i prijatelju in perpetuum memoriam», autor je posvetio svome prijatelju, dugogodišnjem dubašljanskom župniku Ivanu Brusiću. Poglavlje je napisano kao in memoriam i u njemu autor navodi najvažnije događaje iz života i djelovanja župnika Brusića.

U pogovoru knjige autor iznosi svoja zapažanja o samoj knjizi, njezinu nastanku, znanstvenim radovima koje je koristio pri istraživanju i progovara o samome istraživanju. Također se osvrće i na pojedine teme iz povijesti dubašljanskoga kraja koje u ovoj knjizi nisu obrađene zbog različitih razloga, a ponajviše zbog pomanjkanja izvora i relevantne literature, a koje svakako zaslužuju da ih se znanstveno obradi. Na kraju autor zahvaljuje svima onima koji su mu na bilo koji način pomogli pri njegovim istraživanjima i nastanku ove knjige.

Nakon pogovora slijedi iscrpan popis izvora i literature uz pojedina poglavlja, dok se na samome kraju knjige nalaze sažeci na hrvatskom, njemačkom, talijanskom i engleskom jeziku, kao i opis slikovnih priloga. Na ovome mjestu treba spomenuti da je knjiga tehnički dobro uređena i da su gotovo sva poglavlja knjige popraćena crno-bijelim slikama i fotografijama.

Knjiga Tomislava Galovića svakako je vrijedan poticaj ostalim mladim povjesničarima u njihovu budućem radu, kao što je sigurno i samome autoru poticaj za daljnje znanstveno-istraživačko bavljenje poviješću Dubašnice i dubašljanskoga kraja, koji time daje svoj prilog proučavanju hrvatske povijesti, napose bogate povijesti otoka Krka.

Marjan DIKLIĆ, *Don Ivo Prodan: političko djelovanje i parlamentarni rad*, Matica hrvatska, Zadar 2003., 410 str.

Najagilniji istraživač povijesti dalmatinskog pravaštva Marjan Diklić objavio je novu knjigu. Ovoga je puta u središtu piščeve pozornosti javna djelatnost Ive Prodana (1852.-1933.), glavnog promicatelja pravaške misli u Dalmaciji, ali i jednog od prominentnijih sudionika čitave hrvatske politike. Knjiga je sastavljena od četiriju poglavlja koja prate Prodanov ideji razvoj, njegove aktivnosti u dalmatinskom Saboru i bečkom Carevinskom vijeću, a posljednje poglavlje donosi tri govora, koji po autorovu izboru odlikuju predmet njegova istraživanja u tadašnjoj politici. Prva tri poglavlja krasi preglednost Prodanovih nastupa u stranačko-parlamentarnim kretanjima, koja su potkrijepljena različitim izvorima podataka. Autor je opravdano stavio spomenute djelatnosti u kontekst specifičnosti povijesti Dalmacije, šireg hrvatskog okruženja i imperijalnog ozračja Austro-Ugarske.

Prvo poglavlje oslikava Prodanov životni put od djetinjstva do kraja Prvoga svjetskog rata. U tom dijelu, na samome početku, autor u kratko opisuje i Prodanovu sudbinu nakon 1918., kada je područje na kojemu je djelovao prešlo pod talijansku upravu. S obzirom na to da Prodan više nije mogao biti parlamentarno aktivan, njegova zadnja životna dionica nije podrobnije raščlanjena.

Prodanova važnost za hrvatsku političku povijest može se lapidarno sažeti u njegovu osebujnom doprinosu pri stvaranju i razvoju pravaške ideje u Dalmaciji, ali uopće i u afirmaciji hrvatske nacionalne misli na tome području koje u to vrijeme nije bilo upravno povezano s Banskom Hrvatskom. Autor drži da su na tom putu na Prodana utjecali katoličanstvo, narodnjaštvo Mihovila Pavlinovića te djela Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. Dalmatinsko pravaštvo otpočeka je imalo specifična obilježja u odnosu na Bansku Hrvatsku. Prije svega, upada u oči snažan utjecaj katoličanstva tako da autor rabi termin "vjersko-pravaške skupine" koje se formiraju oko lista *Katolička Dalmacija* (21).

Prodan je dublje zakoračio u hrvatsku politiku krajem 19. stoljeća, kada je imao važnu ulogu u kritici dalmatinskih "narodnjaka". Istodobno je bio motor zamašnjak pravaštva u sjevernoj Dalmaciji. U tom su razdoblju stvoreni uvjeti za podizanje moderne političke organizacije pravaša. Međutim, autor upozorava na supostojanje triju pravaških skupina, koje su se svjetonazorom znatno razlikovale. Premda su se sve tri ujedinile 1894. u jedinstvenu Stranku prava u Dalmaciji, otpočeka su tinjali plamenovi međusobnog nerazumijevanja koji su vrlo brzo fragmentirali homogenu stranku. U nastalim lomovima Prodan je predvodio stvaranje dalmatinske Čiste stranke prava, koja je ideološki bila povezana s istoimenom strankom pod vodstvom Josipa Franka. Tijekom kasnijeg razdoblja ta je povezanost oslabila i Prodan je pristupio kovanju novog unutarpravaškog saveza zajedno s Milom Starčevićem, "frankovačkim" disidentom i pretendentom na titulu nositelja starčevićanskog baštinka. Unatoč uložnim naporima da se stvori/obnovi jedinstvena Stranka prava, do povoljnog rješenja nije došlo zbog prevelikih razlika u političkim ocjenama. Prema autoru, glavni krivci za izostanak dugotrajnijeg pravaškog jedinstva bili su "frankovci". Ključno mjesto u tumačenju pravaške političke misli, prema autorovoj interpretaciji, zauzima pojam "izvorne Starčevićeve misli". Autor drži da je ta misao polazila od prosudbe da su interesi vladajuće dinastij3 i Hrvata, Austrije i Hrvatske, potpuno suprotni (32). Od tuda slijedi ocjena da je pravaški program iz 1894. zapravo "okviraško-dualističko-trijalistički program" (36). Kao što je već spomenuto, autor drži da smetnju u prenošenju izvornosti pravaštva i(li) starčevićanstva treba tražiti u "frankovcima". Ipak, teško bi bilo zaključiti da su ostale pravaške stranke pokazale visoku konzi-

stenciju, to više što su upravo oni zastupnici koji su se najviše pozivali na tu izvornost (prvaci Starčevićeve stranke prava) imali zapaženu ulogu u stvaranju političkih tijela koja nisu bila u skladu sa starčevićanskom idejom. Uostalom, postavlja se pitanje jesu li Starčevići nasljednici mogli u potpunosti slijediti njegove ideje to više što su se stalno mijenjale političke okolnosti.

Tijekom Prvoga svjetskog rata ograničene su mogućnosti političkog djelovanja u domovini. Politički predstavnici Dalmacije došli su iznova do izražaja u radu Carevinskog vijeća, koje je ponovno zasjedalo od svibnja 1917. i u kojem je Jugoslavenski klub zastupnika donio poznatu Svibanjsku deklaraciju. Prema autoru, Prodan je "oduševljeno" podržao tu deklaraciju, a osudio je onu Krfsku i uopće aktivnosti emigrantskog Jugoslavenskog odbora. Politički presjek Prodanove karijere autor je završio ocjenom da je "oduševljeno" podržao i osnivanje Narodnog vijeća i Državu SHS, ali je sve krenulo drugim tijekom.

STJEPAN MATKOVIĆ

Gary SHEFFIELD, *Forgotten Victory, The First World War: Myths and Realities*, Review, London 2001., 354 str.

Iako je naslov knjige Garyja Sheffielda «Zaboravljena pobjeda», svjetski sukob od 1914. do 1918. godine u Ujedinjenom Kraljevstvu nije zaboravljen. Engleske novine vrlo često objavljuju članke o obiteljima koje traže da se s liste kažnjenih zbog kukavičluka tijekom Velikog rata izbrišu imena onih koje bi suvremena medicina proglasila psihički labilnim ili osobama koje su patile od posttraumatskog sindroma, možda šoka uzrokovanog eksplozijom granate, ali nikako ne i izdajicama domovine. U Britaniji se snimaju igrane i dokumentarne televizijske serije o sudbini Britanskih ekspedicijskih snaga (BEF, British Expeditionary Force) na zapadnom bojištu, Bliskom istoku ili Galipolju. I sam Gary Sheffield svoju knjigu započinje nabrajanjem likova iz Crne Guje Rowana Etkinsona, humorističke serije koju smo i u Hrvatskoj gledali više puta. U Londonu, konačno, postoji i svjetski poznat, veliki, utjecajni Imperial War Museum, u kojem je i ta ratna epizoda odlično prikazana. Tvrdi se da je sjećanje na Prvi svjetski rat u anglosaksonskom svijetu pojednostavljeno, da se gleda kao sporedan, a ne ključan boj za demokraciju. Veliki se rat doživljava kao nepotrebna klaonica u kojoj je stradalo skoro milijun Britanaca i to prije svega zbog nesposobnosti zapovjednog kadra BEF-a. Takvo je mišljenje izraženo i u radovima nekih od najutjecajnijih povjesničara Prvog svjetskog rata, posebice nedavnom knjigom Johna Keegana, koji svoju 1998. godine tiskanu studiju na 500 stranica «The First World War» (Pimlico, London) i započinje rečenicom: «Prvi svjetski rat bio tragičan i nepotreban sukob». Gary Sheffield, za razliku od općeg stajališta pa i utjecajnih kolega, ne misli da je Veliki rat bio nekoristan, a u cjelini ni loše vođen sukob. Naravno, to ne znači da nije bio tragičan i da na sudbinu 10 milijuna poginulih treba gledati hladno. Kako god da ga interpretirali, o Velikom ratu u Britaniji postoji opće stajalište, postoje razlozi za mitove i potreba za pisanjem novih radova koji će pokušavati promijeniti ukorijenjena (kriva ili ispravna) stajališta. Konačno, u Britaniji i mnogobrojnim zapadnim zemljama postoji velika historiografija o Velikom ratu.

U Hrvatskoj je stanje posve drukčije. Kod nas ne postoji svijest, a ostavimo li nekoliko starijih radova (Bogdana Krizmana, prije svega) i zapravo tek Liviju Kardum, koja

se jedina gotovo isključivo bavi ovom problematikom, ne postoje ni historiografski ni politološki radovi o ovoj problematici. Dakako, određeni su se prinosi, ponajprije o vojnoj tematici, pojavili posljednjih godina (Dinko Čutura, Zvonimir Freivogel), ali njihovo djelovanje još trebamo osjetiti. No, puno je važnih tema i razdoblja koja naša historiografija zahvaća tek marginalno. Posve je nejasno zašto i kako se više nije prevodilo, jer je riječ o atraktivnoj temi. Tako je knjiga Pierra Renouvaina *Europska kriza i Prvi svjetski rat* i dalje zapravo jedini, iako zastarjeli, tradicionalni, veliki prijevod knjige o Velikom ratu. Prvo izdanje Renouvain je napisao 1934., a u Hrvatskoj je 1965. prevedeno ono popravljeno iz 1948. godine. Možda bi po uzoru na Sheffieldovu knjigu neku našu buduću studiju trebalo započeti analizom općeg siromaštva u našoj povijesnoj znanosti, prikazom koji bi opisao i objasnio zašto u Hrvata nema prikaza vremena 1914.-1918.? Zašto se s obzirom na to da smo bili okruženi narodima koji su na vrlo specifičan način dirnuti ratom (Slovenci, Srbi, sarajevski atentat, mađarska tragedija, austrijski šok), o svemu pisalo tako malo? Kako objasniti da je o položaju Hrvata tijekom ratne četiri godine gledamo li sveučilišnu literaturu, još uvijek najjasniji pregled iz Tuđmanove doktorske teze, tj. *Hrvatske u monarhističkoj Jugoslaviji*? Ako je *Hrvatska revija* iz ljeta 2004. godine, koja je posvećena Velikom ratu, naznaka da se stvari mijenjaju, možda ćemo konačno početi hvatati spojnicu sa svjetskim događajima. U devedesetoj godini od početka sukoba, bio bi to pravi događaj.

Ni hrvatski, kao ni britanski teritorij ratnim djelovanjima u Prvom svjetskom ratu nije izravno dodirnut. Ipak, golem je broj naših ljudi mobiliziran i sudjelovao u sukobu na nekoliko bojišta. Najuspješnije na talijanskom, ali i srpskom i istočnom. Veliki je broj zarobljen. U pozadini je vladala glad, zeleni kadar, a djeca iz pasivnih krajeva, više od dvadeset tisuća, preseljena su u Slavoniju. Razloga za sjećanje, historiografsku obradu, i to ne samo zbog razmjerno dobro opisanih političkih zbivanja oko događaja Austro-Ugarske i stvaranja Države SHS, pa i Kraljevstva SHS, bilo je i jest puno. Čak i kada uzmemo u obzir nepostojanje arhivske građe, puno se tema moglo i moralo problematizirati uz sekundarnu građu, pa i pokušati vidjeti što se čuva negdje drugdje. Konačno, Prvi je svjetski rat doista svjetski važan sukob i njegove su posljedice i te kako važne i za Hrvatsku i Hrvate. Da rata nije bilo, ne bi bilo Jugoslavije. Da je dominantna bila neka druga ideologija i načela, a ne Wilsonovih 14 točaka, tko zna kako bi danas izgledala Hrvatska i bi li je uopće bilo? Prvi svjetski rat i Hrvati puno je više od Jugoslavenskog odbora, Supila i Trumbića i nastajanja Jugoslavije.

Dok u Velikoj Britaniji o Prvom svjetskom ratu postoje mitovi, pa zato daje Gary Sheffield svojoj studiji i podnaslov «mitovi i realnost», u Hrvatskoj ih nema. Tek kronološki u mit iz toga vremena mogla bi se ubrojiti interpretacija rečenice iz govora Stjepana Radića o «guskama u magli» i sve ono što je ona značila u kasnijim desetljećima. Da nije bilo Krleže, a onda još više do danas tisuću puta reprizirane TV-serije «Putovanje u Vučjak», doista je pitanje bismo li po bilo čemu pamtili slike o sudbini Hrvata u Velikom ratu. Nakon 1990., službena je mantra o sazrijevanju Josipa Broza Tita i njegovu zarobljavanju na istočnom bojištu, pa kako je sve to utjecalo na njegov revolucionarni put, posve zaboravljena. Kraj hladnog rata i raspad Jugoslavije značio je kraj običaja da se svake godine obnavlja znanje o Oktobarskoj revoluciji i prilikama u Rusiji 1917. Kako ni u tome području na mjesto ideologijom obojenih tema i člana nije nastupila objektivna analiza, posljedica se može ilustrirati činjenicom da je nedavno jedna studentica tijekom ispita doduše točno navela datum Brest-Litovskog mira 1918., ali nije bila sigurna čija je Ukrajina između dvaju svjetskih ratova, s obzirom na to da je, po njezinu mišljenju, on revidiran tek 1939. godine (sic!)! Dugo 19. stoljeće, kako se u našoj historiografiji već desetljećima ustaljeno tumači i periodizira prošlo i pretprošlo stoljeće, u praksi najčešće znači da se ključni događaj prvog

dijela 20. stoljeća preskače. Jednima je to sam kraj razdoblja koje obrađuju, drugima nešto što dolazi ispred početka. Prvi svjetski rat zato je u našoj historiografiji, mediji-ma i javnosti najslabiji pustoši kakva je ostajala na zapadnom bojištu prilikom ofenziva jedne ili druge strane.

Zbog svega toga bilo bi korisno pročitati studiju Garyja Sheffielda, koja će malo koga ostaviti ravnodušnim. Profesor na visokim vojnim školama i predavač na Katedri za ratne studije King's Collegeu London, Sheffield je predavao i na Sveučilištu južnog Mississippija u Sjedinjenim Državama i Kraljevskoj vojnoj akademiji u Sandhurstu. Iako stručnjak za povijest ratovanja u 20. stoljeću, najpoznatiji je po studijama o Prvom svjetskom ratu. *Forgotten Victory, The First World War: Myths and Realities* izazvala je velike reakcije stručne i zainteresirane javnosti zbog svoga neuobičajenog pristupa sukobu. Za razliku od Keegana, on svoju knjigu započinje rečenicom kako je: «Prvi svjetski rat bio tragičan sukob, ali ni jalov niti besciljan.» Zaključno poglavlje završava rečenicom kako je: «Prvi svjetski rat bio ključni događaj 20. stoljeća od kojeg je sve ostalo slijedilo. (...) Njemačka pobjeda u Prvom svjetskom ratu dovela bi do situacije koja bi bila znatno gora nego «stvarni» svijet iz 1919. Prvi svjetski rat bio je pravedan i nužan rat koji se vodio protiv militarističke, agresivne autokracije.» Upravo je to Sheffieldova teza, da je liberalni kapitalizam očuvan ratom od 1914. do 1918. godine, ostao dovoljno žilav da se odupre i Hitlerovu nacizmu i sovjetskom komunizmu. Kraj rata, važna uloga koju su u njezinu završetku imale Sjedinjene Američke Države, ne samo da su SAD učinile svjetskom silom, već su se ideje predsjednika Woodrowa Wilsona pokazale kao val budućnosti. Wilson je, a ne neki drugi državnik, prepoznao val i značenje nacionalizma i njegova «naivnosti» i idealizam postali su temelj uređenja svijeta do danas. Sheffield, konačno, tvrdi da versailleski poredak unatoč svim svojim nedostacima nije bio uzrok Drugog svjetskog rata.

Njemačka je, a to je ono što čini najveći dio argumentacije ove knjige, rat izgubila! Poražena je u sukobu na zapadnom bojištu, a stanje u Carstvu ionako je bilo očajno. Mit i laž bila je teza o «nožu u leđa» komunista i Židova. Neimaština i glad u Frankfurtu, primjerice, brzo se zaboravila, a zemlja ionako nije bila izložena neposrednim ratnim razaranja. Trupe su se vratile kući, a teritorijani su gubici Njemačke bili maleni. Činjenica da su samo uniformirane osobe bile svjesne užasa rata, olakšala je srljanje Nijemaca u novi sukob tek dva desetljeća kasnije.

I u analizi uzroka Velikog rata, Sheffield je provokativan. Ako je Britanija 1914. i bila «imperijalna demokracija» s «government of the people, for the people, by the best of the people», to je ipak bila demokracija vladavine prava, slobode okupljanja i izričaja, slobodnog tržišnog kapitalizma. Njemačka je bila mješavina preživjele, tradicionalne i moderne države. Od trenutka kada je na njezinu prijestolju Wilhelm II., bilo je važnije svidjeti se caru, nego biti sposoban političar. Njegove osobine dio su dugačke liste uzroka sukoba, ali se čini da najveću težinu na takvom popisu ima njemačka vanjska politika.

Ponekad je nemoguće racionalno objasniti određene poteze ljudi koji bi trebali biti najodgovorniji na svijetu. Nemoguće je razumjeti zašto i kako je admiral Alfred von Tirpitz mogao vjerovati da će snažna njemačka mornarica odvratiti Britance od napada, pa i da bi eventualna britanska pobjeda u takvom srazu bila zapravo Pirova. U isto vrijeme Britanci nikada ne bi prepustili gospodstvo nad morima Francuzima ili Rusima. Neodgovoreno je jedino ostalo pitanje što ako engleska mornarica nikada ne izađe u sukob s ojačanim Nijemcima, a uspije se dogovoriti s Francuzima i Rusima? Je li plan za sukob postojao prije 1914. ili je do njega došlo zbog spleta događaja, još je jedno od bolnih pitanja Sheffieldove analize. Ako je sastanak njemačkog

cara i visokih vojnih dužnosnika 8. prosinca 1912. godine, na kojem se govori o budućem ratu, stvarni formalni početak njemačke odluke za ostvarenjem apsolutne hegemonije u Europi, onda ni kasnije Hitlerovo nastojanje nikako nije čorsokak njemačke povijesti, već ozbiljno nastojanje na svjetskom sukobu, koje je imanentno i nacizmu i Wilhelmovskom militarizmu. Britanija je u rat ušla zato jer su Nijemci ugrozili Beneluks, tradicionalnu prvu crtu obrane Otoka. Vrlo brzo zaboravljeni su planovi o gospodstvu nad morima i čekanju da se na kontinentu rat razvije, da bi se u ključnom i odlučnom trenutku Britanci u njega uključili i završili ga. Doktrina «slobodne ruke» nije se mogla ostvariti jer Njemačka je jednostavno bila prejaka za Belgiju i Francusku. Zato je plan «Istočnjaka», koji su se zalagali za strategiju borbe na morima, popustila pred «Zapadnjacima», koji su tražili brzo uključivanje u sukob s druge strane Engleskog kanala. Konačno, napad na neutralnu Belgiju bila je izvrstan izgovor i opravdanje za ulazak u rat, promidžbeno puno bolji od ulaska u sukob zbog apstraktne «ravnoteže sila». A zapravo je, tvrdi Sheffield, Prvi svjetski rat u krajnjoj liniji, bio ponovno samo to. Još jedan od sukoba u kojem se Ujedinjeno Kraljevstvo borilo protiv jačanja kontinentalne sile koja je mogla zagospodariti svim ostalim, rat u koji je trebalo ući sa saveznicima. Takav ambiciozni, isključivi ratni cilj bio je i razlog zašto se primirje nije moglo sklopiti. Car, Hindenburg i Ludendorff nisu mogli ponuditi separatan mir Francuzima ili Rusima, na primjer. Igrajući na sve ili ništa, ostali su bez ičega, zaključuje Gary Sheffield.

Opsegom najveći dio knjige (šest od ukupno 10 poglavlja) analiza je prilika na zapadnom bojištu. Gary Sheffield i tu je provokativan, jer rehabilitira glavnog zapovjednika BEF-a Douglasa Haiga i njegove generale. Oni bi doista bili odgovorni za teške gubitke 1915. godine, ali je činjenica da su ti isti časnici vodili rat do kraja, učeći na genocidnom stradanju s početka sukoba. Haig, dokazuje Sheffield, bio ni tehnofob, jer je za početak druge bitke na Sommi tražio da se izgradi 150 tenkova. Objašnjava zašto je teško boriti se u koaliciji, kako je time ograničena vojna strategija, ali najvažnije je analiziranje promjena u načinu vođenja rata 1915. i 1918. godine, primjerice. Njegovo izlaganje zanimljivijim čine i stalne usporedbe s kasnijim događajima. Tako je pomorska blokada sama po sebi mogla izgladnjeti Njemačku, u dugom trajanju, kako pokazuju i primjeri Iraka i Miloševićeve Jugoslavije, bitno oslabiti koheziju tih društava, ali ne i slomiti neprijatelja. Pozicijski, rovovski rat koji se na zapadu razvio, nije nikakva specifičnost Prvog svjetskog rata. On se događa svaki put i posvuda kada su suprotstavljene strane podjednako snažne. Bilo ga je i u Drugom svjetskom ratu pod Lenjingradom. Čim jednom napadač propusti priliku ostvariti odlučnu i brzu pobjedu, slijedi dugotrajni sukob, totalni rat koji traži punu mobilizaciju svih, tvrdi Sheffield. Isto tako, ni najgenijalnije taktičke operacije, poput iskrcavanja na Galipolju s ciljem da se Osmansko Carstvo izbaciti iz rata, nije moglo zanemariti nedovoljan broj snaga, loše zapovjedništvo i vođenje akcija, loše komunikacije, sreću. Sve što na Galipolju nisu znali i imali, Britanci i Francuzi stekli su do 1917. i 1918. godine. Stručnjaku za vojnu povijest upravo će se analize prilika na bojištu, posebno različite bitke, biti najzanimljivije, jer uspoređuje kako i koliko se razlikovala uporaba artiljerije u pojedinim godinama sukoba. Kako je riječ «baražna paljba» u engleskom jeziku tek od 1915. godine, tako je u Prvom svjetskom ratu komunikacija bila jedno od najosjetljivijih problema. Tenk nije imao važniju ulogu u Velikom ratu, ali je bio jedno od oružja i oruđa koja su tada usavršena: zajedno sa zrakoplovstvom, strojnicama, tunelima i minerskim operacijama. Iz tenka se 1916. uglavnom mogao ispaliti jedan projektil, često su se kvarili, temperatura u njima bila je nevjerojatno visoka, komunikacija zbog buke nemoguća, a posada je udisala otrovne plinove. Dvije godine kasnije ten-

kovi Mark V su usavršeni, ali i dalje spori, onemogućujući «bitku po dubini» ili «blitzkrieg» koji su usavršili Nijemci i Sovjeti dva desetljeća kasnije.

Svjestan da je nedovoljno navoditi samo događaje na zapadnom bojištu, u dodatku knjizi Sheffield je kratko naveo događaje na ostalim frontovima. Knjiga je puna bilježaka, a pisana je polemično, moderno, argumentirano. Uvijek kada se pokušava pobijati ustaljeno stajalište autor je, bez obzira na konačni ishod, u prednosti i mogućnosti da napiše intrigantni i dinamični tekst. Sheffield je u tome smislu učinio izvanredan posao. Šteta što se ne bavi i ostalim frontovima. Šteta što se unatoč ograničenoj temi, iz njegova teksta premalo osjeća postojanje ostalih bojišta. Balkan je jedva spomenut, pa tako i atentat u Sarajevu. Šteta, konačno, što ćemo mi za takve knjige morati najprije obaviti temeljna istraživanja, slična onima koja su na zapadu učinjena već prije nekoliko desetljeća.

TVRTKO JAKOVINA

Catherine ANDREYEV, Ivan SAVICKÝ, *Russia Abroad, Prague and the Russian Diaspora, 1918-1938.*, Yale University Press, New Haven, London: 2004., xxiv + 246 str.

Krajem drugog i početkom trećeg desetljeća dvadesetog stoljeća gotovo pola milijuna Rusa (a također ruskih Nijemaca i Židova) pobjeglo je iz Rusije u nekoliko valova. Jedan od ključnih europskih centara gdje su se nakon mukotrpnih putovanja naselili bio je Prag. Tamo su organizirali politički, kulturni i društveni život koji se ravijao i prilagođavao češkim okolnostima do 1939. g. kad su doseljeni Rusi zbog njemačke okupacije morali bježati dalje.

Monografija *Russia Abroad* prva je temeljita studija ovog ruskog iseljeničkog kruga. Osim povijesnog i političkog okvira ona ocrtava obilježja značajna za čuvanje ruskog identiteta u raseljeništvu u Pragu. To su prije svega obrazovne ustanove koje su ruski doseljenici osnovali, od osnovnih škola do visokoškolskih ustanova. Posebna pažnja pridaje se također izdavačkoj djelatnosti te jeziku koji je bio izložen velikom kulturnom pritisku. Valja spomenuti i dva najvažnija filozofsko-politička pokreta: euroazijski pokret i mladoruski pokret. Autori se osvrću i na odnos ruskih iseljenika prema nacionalnoj crkvi ali i osnivanju usporedne Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu (uspostavljene 1921. g. u Sremskim Karlovcima kraj Novog Sada). Oprema knjige je kvalitetna a boljem pregledu grade doprinose bilješke koje se nalaze na kraju uz opširnu bibliografiju, popis imena najvažnijih osoba i predmetno kazalo.

Knjiga je posebno zanimljiva za hrvatsku povjesnicu koja se bavi istraživanjem veza između ruskih emigranata nakon Prvog svjetskog rata, kasnije doseljenika, u hrvatske krajeve. Ova je tema desetljećima bila zanemarivana u nas pa se ozbiljne studije, knjige i analitički članci, pojavljuju tek u posljednjih dvadesetak godina. U tom kontekstu monografija *Russia Abroad* dopunjava širu sliku europskih kretanja ruske emigracija, i također predstavlja primjer obrade jednog značajnog centra ruske emigracije s kojim valja vući korisne usporednice. Osim toga, monografija sadrži i podulji osvrt o ruskim doseljenicima u bivšu Jugoslaviju. Taj je osvrt jedan od prikaza važnih europskih ruskih emigrantskih centara (Berlin, Pariz, Harbin u Kini, Jugoslavija, Velika Britanija te Latvija i Estonija) s kojima autori uspoređuju ruski Prag.

Catherine Andreyev predaje suvremenu povijest u Oxfordu a Ivan Savický je pisac i povjesničar iz Praga. Oboje su djeca ruskih emigranata koji su neko vrijeme nakon građanskog rata u Rusiji proveli u Pragu.

DAVORIN PETERLIN

Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić: progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo (1889.-1928)*, Dom i svijet, Zagreb 2003., 280 str.

U prvoj polovici 2003. godine u izdanju nakladničke kuće «Dom i Svijet» u sklopu Biblioteke Povjesnica objavljena je knjiga dr. Bosiljke Janjatić

Stjepan Radić: progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo (1889.-1928.). Dr. Bosiljka Janjatić specijalizirala se za hrvatsku povijest u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Objavila je više od dvije stotine rasprava i članaka u znanstvenim časopisima i zbornicima radova, a ovo je njezina šesta tiskana knjiga, koja predstavlja značajan rad u nizu objavljenih radova drugih autora o Stjepanu Radiću.

Pisana je u dva dijela na temelju članaka same autorice, objavljenih u časopisima: *Časopisu za suvremenu povijest*, *Historijskom zborniku*, *Radovima*, *Vjesniku Povijesnog arhiva Rijeka* i *Povijesnim priložima*, na temelju dvije prethodno objavljene knjige (*Politika HSS-a prema radničkoj klasi* i *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*) kao i na temelju sačuvane i dostupne arhivske građe u Hrvatskom državnom arhivu i Državnom arhivu grada Zagreba i iz obavijesti tadašnjeg tiska. Mnogobrojna korištena strana i domaća literatura ostalih autora samo je povećala vrijednost ovoga rada. Knjiga obiluje pojedinostima iz policijskih i sudskih zapisnika te mnogobrojnim bilješkama.

Prvi dio «Progoni, suđenja i kažnjavanja u Austro-Ugarskoj monarhiji» sadrži šest sadržajnih cjelina o progonima i suđenjima od 1889. godine do 1912. godine. U prvoj cjelini «Prvi javni nastup i kažnjavanja» opisan je prvi javni istup Stjepana Radića 1889. godine kojim je izrazio stajalište prema Héderváryju (doba mađarizacije), uhićenja zbog niza drugih razloga što je ostavilo posljedice na njegovom školovanju, pa sve do prvog suđenja 1893. u Petrinji zbog izricanja političkog mišljenja.

Druga cjelina «Suđenje u Petrinji 1893. godine» opisuje istup S. Radića protiv Héderváryja prilikom obilježavanja 300. godišnjice pobjede hrvatskog bana Tome Bakača nad Turcima. Nakon uhićenja i optužbe tužitelja koja kaže: «Uznastojao grđenjem, porugivanjem i neistinitim kazivanjem razdražiti druge na mržnju i pretziranje proti Preuzvišenomu gospodinu Dragutinu grofu Khuen-Hedervaryju, kao glavaru kraljevske zemaljske vlade i banu kraljevinah: Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u obziru njegova uredovanja, te da je time počinio prestupak suprot javnom miru i redu bunjenjem» (34.), odlazi u Prag na studij prava, vraća se na suđenje te biva osuđen na četiri mjeseca zatvora.

U trećoj cjelini «Sudski proces zbog spaljivanja ugarske trobojnice 1985. godine u Zagrebu» obrađeno je (nakon odsluženja kazne u punom trajanju i povratka u Prag) izbacivanje S. Radića sa sveučilišta svih zemalja koje su spadale u austrijsku polovicu države. Upisuje se na Sveučilište u Budimpešti te često putuje u Zagreb pri čemu dolazi u sukob sa službenicima željeznice boreći se protiv mađarskoga jezika, a u intere-

su hrvatskoga. U Zagrebu se druži sa studentima Pravnog fakulteta. Podatka o policijskom nadzoru i nadzoru sveučilišnih vlasti nema. Uhićenje S. Radića, nakon spaljivanja navodne «mađarske trobojnice» 1895. godine, s još pedesetak studenata ostavit će mnogobrojne i trajne posljedice na njegov život i političke prilike u Hrvatskoj, a postaje i poznat u cijeloj carevini. Sudski proces za spaljivanje mađarske trobojnice postaje obrazac za politička suđenja na području Hrvatske i primjer obračuna vlasti s hrvatskom opozicijom.

Autorica napominje da o tom poznatom suđenju (održanom u Bjelovaru) još uvijek ima otvorenih pitanja i neutvrđenih odgovora, a poneka ona pokušava rasvijetliti u ovoj cjelini. Važno je skrenuti pažnju na to da autorica navodi do sada nikada spominjanu činjenicu da studenti nisu spalili službenu ugarsku zastavu (zastavu s državnim insignijama), nego trobojnicu koju je sašila mlada krojačica koja je o tome je svjedočila drugog dana glavne rasprave.

«Suđenje u Zagrebu 1902. godine», četvrta cjelina opisuje strogi nadzor upravnih vlasti, policije i oružnika nakon povratka iz bjelovarskog zatvora. Nadzor jenjava jer je 1897. godine otišao na školovanje u Pariz. Povratkom nakon školovanja na područje Austro-Ugarske podvrgnut je strogoj prismotri policije i upravnih vlasti. Izaziva pozornost vlasti tiskanom brošuram u Sisku 1902. godine *Kako ćemo iz našeg zla u dobro*, a državna odvjetništva u Hrvatskoj su obaviještena da je brošuru «sastavio /.../ poznati prevratnik Stjepan Radić» i da njezinim sadržajem nastoji «razdraživati na mržnju i prezir proti /.../ njegove Preuzvišenosti bana. Proti ustavu i zakonsko poznatim uredbama navlastito proti ozakonjenog u Ugarskoj instituciji civilnog braka» te «nastoji /.../ poticati na mržnju proti magjarskoj narodnosti». (82.) Nije bio kažnjen, ali zbog istih «namjera» i sličnih događaja suđeno mu je 1902. godine.

U zatvoru ne prestaje njegova politička djelatnost, koju nastavlja i nakon izlaska što je rezultiralo suđenjem 1903. godine opisanim u petoj cjelini «Suđenje u Mitrovici i Zagrebu 1903. godine».

Suđenja su i ovoga puta bila pokrenuta zbog «smetanja javnog reda i mira» tj. zbog mišljenja S. Radića o državnopravnim odnosima Hrvatske i Ugarske. Još dok je trajala istraga u Zagrebu zaplijenjena je njegova brošura o školstvu i drugi dio knjige «Uzničke uspomene». Optužnica se ponavljala i u formalnom i sadržajnom pogledu, ali to je bila tadašnja praksa. Trajanje istražnog zatvora Radiću trajalo je dulje od kazne koju je odredio Stol sedmorice.

Bez obzira na to što je 1904. godine osnovao vlastitu stranku, što je postajao sve poznatiji vođa seljaštva i sve poznatiji politički prvak, bez obzira na to što Hédeváry odlazi 1903. godine, S. Radić je stalno pod prismotrom vlasti i prijetnjom kazni i kažnjavanja.

U šestoj cjelini «Dva sudska procesa u Osijeku 1912. godine» autorica opisuje niz situacija za koji je S. Radić bio preslušavan, optuživan i osuđivan «radi zločina smetnja javnog mira» (112.), zbog skretanja pažnje na gospodarske teškoće Hrvatske i zbog političkog djelovanja i sastanaka svoje stranke iako je za djelatnost stranke imao zakonsko pravo. S. Radić je u Austro-Ugarskoj postao i ostao primjer onemogućavanja političkog djelovanja.

Nakon nekoliko pokušaja uhićenja i raspisivanja potjernice te njegova skrivanja, zbog sukoba s vlasti prilikom održavanja skupštine stranke 1911. godine i članaka objavljenih 1907. i 1908. godine, Radić je uhićen 1912. godine u Zagrebu. Nije mu pomoglo ni pozivanje na imunitet. Zbog zastare slučaja i zbog neodređenog tužitelja sud je Radića oslobodio i kazne i optužbe.

Iste godine izvode ga pred sud u Osijeku zbog sukoba s kotarskim predstojnikom u Županji prigodom agitacije HPSS-a, ali i njegove ukupne političke djelatnosti. Na brzinu su organizirana dva sudska procesa nakon kojih dobiva dvije kazne od po tri mjeseca strogoga zatvora iako se radilo o istoj i istovremenoj «krivici» o kojoj su na sudu iznesene proturječne ocjene (143.).

U ovoj cjelini je vrlo jasno prikazan primjer režimskog obračuna s hrvatskom političkom oporbom. Iako je dalje ustrajavao u borbi za legalnu promjenu položaja Hrvatske i hrvatskog naroda, prije svega seljaštva, do kraja 1918. godine nema podataka o njegovu kažnjavanju, ali autorica pretpostavlja da je i dalje bio pod nadzorom vlasti Austro-Ugarske Monarhije.

Drugi dio knjige «Progoni, zatvori i ubojstvo u Kraljevstvu/Kraljevini SHS» ima četiri sadržajne cjeline. Obradeno je razdoblje od početka centralističkog, karađorđevićevskog režima do tragičnog atentata u ljeto 1928. godine. S. Radić je bio pod strogim nadzorom upravnih tijela vlasti, žandarmerije, policije i vojske te podvrgnut progonima, zatvorima, suđenju i kažnjavanju i u novonastaloj monarhiji.

U prvoj cjelini «Zatvor bez dokaza od ožujka 1919. do 1920.» opisano je prvo uhićenje u Kraljevstvu SHS već 25. ožujka 1919. godine u Zagrebu, Radića i nekolicne prvaka HPSS-a, po izravnom nalogu iz Beograda. Obrazloženje u tisku je glasilo: «Uapšenje je uslijedilo nakon njihova djelovanja u inozemstvu, kojim se silno otešćava položaj kraljevstva SHS na mirovnoj konferenciji i teško ugrožava interes države» (153.) te zbog mnogih državnih špijuna «koji novcem i drugim sredstvima rada protiv opstanka države SHS, izazivaju uznemirenje i nemire ...vlast je bila primorana poduzeti osobite mjere da se tim ljudima onemoguću rabota...» (154.). Cilj je bio jasan - isključenje S. Radića iz političkog života prije i za vrijeme mirovnog kongresa u Parizu. Nakon mnogih intervencija, predstavki i dokaza o pravnoj neutemeljenosti dokaza pušten je 27. veljače 1920.godine.

Povodi za novo uhićenje se nastavljaju tražiti. Nisu morali dugo čekati jer u drugoj cjelini «Suđenje u Zagrebu 1920. godine» autorica opisuje uzroke i uhićenje već 22. ožujka 1920. godine. Politička se javnost u svojim glasilima opredjeljuje za Radićevo političko djelovanje.

Ni ovaj put nije bilo dovoljno pravnih argumenata za uhićenje ni za sudski proces. U Radićevu djelovanju «manjka bitna oznaka nasilstva» (174.), ali se optužnica ipak podiže i objavljuje u dnevnom tisku. Optužnica je zasnovana na policijskim izvještajima te izvještajima upravnih vlasti o Radićevu političkom djelovanju od 1. prosinca 1918., njegovim govorima na raznim skupštinama 1919. i 1920. te zaplijenjenim političkim materijalima nastalim djelovanjem ili S. Radića ili glavnog odbora HPSS-a u tijeku istrage protiv Radića 1919. i 1920.godine (178.). Prilikom suđenja S. Radić je u svrhu obrane održao s prekidima osmosatni govor, kritički se osvrnuvši na vlasti štiteći interese Hrvatske te tražeći rješene pitanja unutarnjeg ustroja države. Autorica zatim opisuje tijek sudske procesa i rasprava, nakon kojih je tek 20. kolovoza 1920. pročitana presuda i kazna zatvora. Pomilovan je 27. studenog 1920. godine ukazom regenta Aleksandra Karađorđevića. Bilo je to jedino formalno suđenje Radiću u Kraljevstvu/Kraljevini SHS, ali više nije izvođen pred sud.

«Daljnji progoni i zatvori 1925. godine», treća cjelina, prikazuje nam daljnje djelovanje i političku aktivnost S. Radića. Izriču se zabrane održavanja njegovih skupština, a nadzor nad kretanjem i djelatnošću se nastavlja. Često se nalazi na rubu zatvora i kaznenih progona. Državni tužitelj Franjo Urbany, koji ga je tužio 1920. godine, posredno ga spominje u suđenjima pristašama Hrvatske stranke prava te 1921. u sud-

skom procesu dr. Milanu Šufflayu, ali odustaje od optužbe protiv S. Radića. Godine 1923. nakon govora na skupštini HRSS-a održanoj u Zagrebu 14. srpnja 1923. u kojem je napao kralja i kraljicu Mariju tajno bježi u London, kasnije u Moskvu, te je tako izbjegao izručenje sudu, ali govor će ostati predmet istrage protiv njega dvije godine kasnije. U emigraciji je pod stalnom kontrolom beogradskih vlasti i karađorđevićeve policije.

U Zagreb se vraća u kolovozu 1924. godine, pa iako ni jedna prijetnja nije odmah izvršena, kralj Aleksandar provjerava Radićeva stajališta o aktualnim unutrašnjopolitičkim pitanjima. Nakon odluke (23. prosinca 1924.) o primjeni Zakona o zaštiti države (1. kolovoz 1921.) HRSS-u su 2. siječnja 1925. zabranjeni svi skupovi, objavljivanje knjiga i brošura, zaplijenjena je arhiva, pokreće se postupak protiv najužeg vodstva. HRSS je izjednačena s Komunističkom partijom Jugoslavije. Po obrazloženju vlade HRSS-a se pristupanjem Seljačkoj internacionali u Moskvi svrstao u antidržavne organizacije.

Nakon pretresa stanova uhićeno je najuže vodstvo HRSS-a, a nekoliko dana kasnije i sam S. Radić. Istraga je bila vrlo temeljita, nekoliko se puta proglašavala završenom, ali bi se cijeli postupak nastavljao po instrukcijama iz Beograda. Navodili su petnaest mogućih optužbi s eventualno tri koje bi se po njihovu mišljenju mogle pred sudom nekako dokazati. Bilo je to razdoblje skupštinskih izbora 1925. godine, ali zatvoreni Radić i vodstvo HRSS-a kao da su dali snagu svojim biračima, postigli su uspjeh unatoč atmosferi terora i krađi glasova. Nakon niza pritisaka na Radića da prihvati monarhiju bez autonomnosti Hrvatske i Vidovdanski ustav te nakon konačnog priznanja uz pomoć Pavla Radića, u državnoj Narodnoj skupštini 27. ožujka 1925. za S. Radića su odbačene sve optužbe i on je pušten iz zatvora s ostalim vodstvom HRSS-a tek nakon četiri mjeseca. Borba za zacrtana načela se nastavlja.

Tragičan kraj života i političke karijere S. Radića, ali ne i borba za hrvatsku samostalnost opisan je u četvrtoj cjelini «Atentat u državnoj Narodnoj skupštini u Beogradu 1928. godine». Nakon izlaska iz zatvora i njegova priznanja monarhije, dinastije Karađorđevića i Vidovdanskog ustava, represije ne prestaju. Radić se ne odriče svojih zahtjeva i zahtjeva stranke. Nakon dobrih rezultata na izborima i ulaskom u vladu S. Radić pola godine obavlja dužnost ministra prosvjete Kraljevine SHS. HSS i Radić su samo prividno oslobođeni progona, prijetnji i kažnjavanja. Pobjeda HSS-a na izborima za oblasne skupštine 1927. godine i na novim izborima za državnu skupštinu iste godine rezultirala je odlukom vlasti da se moraju obračunati s Radićem i politikom stranke. U međuvremenu Radić ulazi u koaliciju s Pribičevićem (SDS) te postaju glavni opozicijski političari u Narodnoj skupštini u Beogradu. Odnosi s radikalima se stalno zaoštavaju pogotovo tijekom 1928. S. Radić biva suspendiran tri dana u radu skupštine, a zastupnici SDK iz protesta zbog njegove suspenzije ne sudjeluju u radu skupštine. Prijetnja smrću Radiću, njegovim suradnicima i Pribičeviću u tijekom 1928. je vrlo česta, pripremao se konačan obračun. Zaoštrenost je kulminirala 20. lipnja 1928. kada je Puniša Račić mecima izvršio politički atentat na vodstvo SDK. Stradalo je uže vodstvo HSS-a, smrtno Đuro Basariček i Pavao Radić, troje ih je ranjeno, a među njima i S. Radić. Nakon liječničke intervencije u Beogradu i prebacivanja u Zagreb, Radić umire 8. kolovoza 1928. O događanjima u skupštini pisale su sve novine. Radić je u periodu od ranjavanja do smrti svjedočio o samom činu atentata i atmosferi u skupštini. Posljednja cjelina obiluje bogatim pojedinostima prije sjednice, sa same sjednice prije atentata i događajima nakon atentata. Kralj Aleksandar je dao izjavu da atentat bio «izolirani incident» (254.), a time je unaprijed određen rezultat suđenja Puniši Račiću i pomagačima.

Na kraju knjige nalazi se sažetak na engleskom jeziku, popis mnogobrojnih izvora i literature, kratice, kazalo osobnih imena i bilješka o autorici. Knjiga na žalost nije popraćena dokumentiranim fotografijama.

Progoni, zatvori, i suđenja S. Radiću bili su značajka odnosa režima prema njemu, kako u vrijeme kada je postao čelni čovjek Hrvatske pučke, kasnije Hrvatske seljačke stranke, najbrojnije i najutjecajnije opozicijske stranke, tako i u doba kada je bio nekoliko puta izabran za narodnog zastupnika u Hrvatski sabor. Sve je to govorilo o Radićevoj dosljednoj opredijeljenosti a i na dosljednost vlasti u onemogućavanju rada opozicije i provođenju terora nad neistomišljenicima.

JASNA MUFIĆ

Nikola ŽUTIĆ, *Avio-industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2004., 214 str.

Riječ je o najnovijoj knjizi srbijanskog povjesničara dr. Nikole Žutića, kojom se on opet dokazuje kao vrijedan istraživač i dobar poznavatelj rada na arhivskim izvorima.

U knjizi je prikazan razvoj zrakoplovne industrije u razdoblju prve jugoslavenske države. Pri tome autor naglasak stavlja na povezanost ove industrijske grane s društvenim, političkim i ideološkim strujanjima karakterističnim za jugoslavensku državu. Autor odbacuje "vulgarno marksističko tumačenje" gospodarskih tema u povijesnoj znanosti, po kojem temeljne grane gospodarstva određuju sve druge značajke nekog društva. Umjesto toga, on smatra da ideološko-politička osnovica određenog društva nameće smjer njegova gospodarskog razvoja. U tom smislu autor zaključuje da je u prvoj jugoslavenskoj državi vladala "liberalno-demokratska klima ubrzanih procesa tehnološke modernizacije prema zapadnom liberalno demokratskom uzoru", a to je omogućilo i razvoj tehnološki složene zrakoplovne industrije.

Silama pobjednicama Prvog svjetskog rata bilo je u interesu da Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca razvija ratno zrakoplovstvo, kao vojni čimbenik koji će pomoći obrani versajskoj poretka u tom dijelu Europe, odnosno "avijacija Srba, Hrvata i Slovenaca" trebala je predstavljati "detašman francuske avijacije". U takvim okolnostima 1923. u Novom Sadu osnovane su privatne tvornice zrakoplova "Prva srpska fabrika aeroplana Ž. Rogožarski" i "Ikarus – prva srpska industrija aeroplana, automobila i strojeva Kovačević i drugovi". Kasnije se tvornica "Ikarus" premjestila u Zemun. Kako zaključuje autor, zrakoplovna industrija jugoslavenske države bila je smještena na području Novi Sad – Zemun – Beograd – Pančevo, odnosno na nekadašnjoj granici srednjoeuropske "habsburške civilizacije" i "otomanskog Istoka". Na taj način zapadne sile su "pobedničkom Beogradu" postavile zadatak da stvori "moćni odbrambeni obruč" protiv svake ratne prijetnje, koja je, među ostalim, mogla doći i sa "zapadnog, prohabsburški orijentisanog novog jugoslovenskog prostora". Može se zaključiti da je ova tvrdnja dr. Žutića dirljivo iskrena, te na usputan način još jednom pokazuje da je vlast u Beogradu na Hrvate gledala ne kao na ravnopravne građane nove države, nego kao na trajnu opasnost "antidržavnog djelovanja" i "separatizma".

Tijekom 1926. u Kraljevu je osnovan "Vazduhoplovno tehnički zavod", kao središnja tehnička ustanova vojnog zrakoplovstva, a u sklopu te ustanove, u suradnji

s francuskom tvrtkom "Breuget", uspostavljena je i proizvodnja vojnih zrakoplova. Osnovane su i druge tvornice koje su se bavile proizvodnjom vezanom uz zrakoplovstvo. No, svjetska gospodarska kriza, koja se poklopila s uvođenjem diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, utjecaja je i na stanje u Jugoslaviji i svi zrakoplovni industrijski pogoni bili su pogođeni nedostatkom narudžbi, zbog čega nisu mogli u potpunosti iskoristiti svoje proizvodne kapacitete. Zato je iz vojnih krugova bilo prijedloga da se stvori jedno poduzeće zrakoplovne industrije, čime bi bili smanjeni nepotrebni troškovi i uspostavljena jedinstvena uprava nad tom granom industrije. No, poslovni interesi predstavnika različitih tvornica nisu omogućili ostvarivanje ovog plana. Upravo suprotno, 1931. osnovana je i nova tvornica zrakoplovnih motora u koju je investirala francuska tvrtka "Hispano-Suiza".

Istovremeno je u razdoblju diktature kralja Aleksandra i zrakoplovstvo korišteno za propagandu unitarnog jugoslavenstva i dinastičke državotvornosti. Ovo je ostvareno suradnjom Sokola Kraljevine Jugoslavije, kao državnog društva za razvoj tjelesne kulture i Aero-kluba Kraljevine Jugoslavije "Naša krila". Tako je u srpnju 1933., prilikom posjeta kralja Aleksandra Gospiću, organiziran slet ličkih Sokola i aeromiting na kojem su, među ostalima, sudjelovali i vojni piloti hrvatske nacionalnosti, kapetan Ivan Mrak i major Dragutin Rubčić, kasnije istaknuti časnici ratnog zrakoplovstva NDH.

Od sredine 1930-ih godina, nakon dolaska nacista na vlast u Njemačkoj, dolazi do temeljite promjene međunarodnih odnosa u Europi i nestanka odnosa snaga koji su uspostavljeni nakon završetka Prvog svjetskog rata. Ovo se odrazilo i na Jugoslaviju, koja je u tom razdoblju pod namjesništvom kneza Pavla, dok dužnost predsjednika vlade obnaša Milan Stojadinović. U novim vanjskopolitičkim okolnostima dolazi do većega gospodarskog i političkog utjecaja nacističke Njemačke na Jugoslaviju. Ovo se odražava i na zrakoplovnu industriju, koja se okreće njemačkim, ali i britanskim modelima i tehnologiji, dok prethodno dominantan utjecaj francuske zrakoplovne tehnologije opada. Utjecaj politike na zrakoplovstvo bio je vidljiv i na prvoj zrakoplovnoj izložbi, koja je održana u Beogradu tijekom svibnja i lipnja 1938. godine. Najviše zrakoplova izložili su Nijemci i Talijani, što je bilo u skladu s "tadašnjom spoljopolitičkom orijentacijom namesničkog režima", odnosno s približavanjem Jugoslavije "novim korporativnim silama". Osim toga, na izložbi su bili prisutni i britanski, francuski, čehoslovački i poljski modeli zrakoplova.

Kao i u svojim prethodnim radovima, dr. Žutić i u ovoj knjizi zastupa tezu da je razdoblje vlade Milana Stojadinovića bilo uvod u federalizaciju jugoslavenske države, odnosno odustajanje od politike unitarnog jugoslavenstva koja je provedena za vrijeme diktature kralja Aleksandra.

Izbijanje Drugog svjetskog rata u Europi natjeralo je Jugoslaviju da užurbano modernizira svoje ratno zrakoplovstvo, uvozom i usvajanjem proizvodnje po licencijskim njemačkih i britanskih modela zrakoplova. Brzi tehnološki razvoj ratnog zrakoplovstva u tom razdoblju načinio je dvokrilce zastarjelima, a u prvi plan dolaze niskokrilni zrakoplovi. U tom razdoblju u Jugoslaviji se osnivaju nove tvornice zrakoplova – "Utva" iz Pančeva i "Albatros" u Srijemskoj Mitrovici. Postojeći zrakoplovni industrijski kapaciteti u Kraljevu su u svibnju 1939. preustrojeni u "Državnu fabriku aviona" (DFA), u kojoj je po licencijski proizvođen njemački bombarder Dornier Do-17.

Slomom Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941., nadzor nad njezinom zrakoplovnom industrijom preuzeli su Nijemci, koji su te kapacitete u najvećoj mogućoj mjeri iskoristili za potrebe vlastitoga ratnoga gospodarstva. Pri tome se dio tih pogona

našao na teritoriju novoproglašene Nezavisne Države Hrvatske, pa su, među ostalim, radili i na osposobljavanju i proizvodnji zrakoplova za potrebe ratnog zrakoplovstva hrvatske države. Svi zrakoplovni pogoni u znatnoj su mjeri nastradali u bombardiranjima anglo-američkog zrakoplovstva, do kojeg je došlo u kasnijem razdoblju rata. Posebno teško je stradala DFA u Kraljevu. Nju je u travanjskom ratu 1941. onesposobila jugoslavenska vojska, kako njezini kapaciteti ne bi pali u ruke Nijemcima, koji su ipak uložili napore da obnove proizvodnju u toj tvornici. U listopadu 1941. znatan dio radnika DFA strijeljan je u sklopu njemačkih mjera odmazde koje su korištene za suzbijanje ustanka u Srbiji. Nakon toga, tijekom 1942. godine, najveći dio strojeva i opreme DFA demontiran je i evakuiran u Treći Reich.

Krajem 1944., nakon što su partizani i sovjetska Crvena armija ovladali Srbijom i Srijemom, oni su na različite načine iskoristili raspoložive kapacitete zrakoplovne industrije za vlastitu opskrbu i logističku potporu. Tako je tvornica "Ikarus" iz Zemuna već krajem 1944. i početkom 1945., unatoč velikim ratnim razaranja pogona, bila uključena u popravke sovjetskih i partizanskih zrakoplova, kao i izradu različite opreme za partizanske jedinice.

U poslijeratnom razdoblju postojeći zrakoplovni industrijski kapaciteti su doživjeli vlasničku transformaciju, te su nacionalizacijom oduzete dotadašnjim vlasnicima, akcionarima. Oni su u nekim slučajevima morali odgovarati i za "privrednu suradnju s okupatorom", što je služilo kao razlog za konfiskaciju tvornica. U početnom razdoblju socijalističke Jugoslavije zrakoplovna industrija nalaziti će se pod čvrstom državnom upravom Odjeljenja za metalnu industriju Ministarstva industrije i Vojno-industrijskog odjeljenja Ministarstva narodne obrane.

Knjiga je, osim na raznovrsnoj postojećoj literaturi, zasnovana na dokumentima iz većeg broja arhiva, odnosno Arhiva Jugoslavije, Istorijskog arhiva u Beogradu i arhiva tvornice autobusa "Ikarbus", koja je nasljednica tvornice zrakoplova "Ikarus". U vezi s ovime treba spomenuti da je dr. Žutić jedan od autora reprezentativne i bogato ilustrirane monografije *Ikarus – Ikarbus, 1923 – 2003* (Beograd 2003.), koju je tvornica "Ikarbus" objavila povodom osamdesete godišnjice postojanja i rada.

Knjiga dr. Žutića o zrakoplovnoj industriji prve jugoslavenske države zanimljivo je i lako čitljivo djelo, koje nudi cijeli niz podataka iz jednog segmenta povijesti prve jugoslavenske države. Ova knjiga može biti zanimljiva svakome koga zanima politička i gospodarska povijest, ali i bogat izvor podataka za one koji se bave poviješću zrakoplovstva. To ne mogu zanemariti ni oni koji se neće složiti s interpretacijama koje koristi dr. Žutić kada raspravlja o pojedinim političkim i ideološkim pitanjima.

NIKICA BARIĆ

Perry WILLSON, *Peasant Women and Politics in Fascist Italy, The Massaie Rurali*, Routledge, Taylor & Francis Group, London, New York 2002., xiii + 221 str.

Perry Willson predaje talijansku povijest na Sveučilištu u Edinburghu. Napisala je mnogobrojne radove o suvremenoj povijesti žena u Italiji, kao i knjigu o ženama industrijskim radnicama za vrijeme fašističke Italije. U ovoj knjizi razmatra položaj seoskog ženskog stanovništva u Italiji za vrijeme fašizma, odnosno bavi se onim

dijelom fašističke partije koji je obuhvaćao seosko žensko stanovništvo. Seljanke su bile brojčano najveća skupina među tadašnjim ženskim stanovništvom Italije. Živjele su u teškim uvjetima, radeći naporno u svojim domaćinstvima i na poljoprivrednim poslovima. Knjiga je nastala istraživanjem većeg broja arhivskih fondova u talijanskim arhivima, kao i različitog tiska iz razdoblja koje se obrađuje. Bilješke s korištenim izvorima i literaturom nalaze se na kraju svakog poglavlja.

Nakon uvoda (str. 1.-6.) slijedi prvo poglavlje ("Peasant Women, the Rural World and the *Fasci Femminili*", str. 7.-29.), u kojem je prikazan opći položaj seljačkog stanovništva Italije u razdoblju fašizma. Unatoč industrijalizacije Italije krajem 19. i početkom 20. stoljeća, najveći postotak talijanskog stanovništva i dalje je živio i privređivao na selu. Zatim je prikazana struktura seljačkih posjeda, imovinsko-pravni odnosi na selu i uvjeti života i rada ruralnog stanovništva. Uloga žena u seoskom životu i radu bila je iznimno bitna. Npr. neke talijanske seljanke su u razdoblju između dvaju svjetskih ratova godišnje radile 1.700 sati u poljoprivredi i još dodatnih 1.500 sati u kućanstvu.

Fašistička politika prema selu i poljoprivredi dobrim se dijelom temeljila na gromoglasnim promidžbenim krilaticama, ali je u stvarnosti donijela zanemarivu korist seljacima i nije poboljšala njihov položaj. Npr. "bitka za pšenicu" pokrenuta je 1925., kako bi se povećala njezina proizvodnja i time smanjio uvoz žitarica i državni deficit. No, time je zapuštena proizvodnja drugih poljoprivrednih proizvoda, cijena kruha je porasla, a korist su uglavnom imali veliki zemljoposjednici. Seljaci su svoje žitarice koristili za vlastitu prehranu i nisu imali puno koristi od skoka cijena. I pokušaj proširivanja poljoprivrednih površina (bonifica integrale), uglavnom isušivanjem neplodnih područja, imala je malo uspjeha. Na to je utrošeno dosta financijskih sredstava, a porast produktivnosti u poljoprivredi bio je zanemariv.

Autorica u ovom poglavlju prikazuje i osnivanje i djelovanje ženske sekcije (*Fasci Femminili*) fašističke partije (*Partito Nazionale Fascista*, PNF). Ova sekcija nije imala veću važnost, niti autonomiju u svom djelovanju. Osim toga, u njoj je bilo malo žena sa sela, a uglavnom su je popunjavale žene srednjeg sloja koje su živjele u gradovima. Fašistkinje su izvršavale zapovijedi vodstva Partije, a bavile su se humanitarnim djelovanjem, npr. pomaganjem siromašnim majkama u sklopu "demografske obnove" talijanskog naroda itd. Djelatnost fašistkinja prema selu i tamošnjem ženskom stanovništvu bila je uglavnom manjeg intenziteta.

U drugom poglavlju ("Ladies in the Field, Women's farm education, the *Unione delle Massaie della Campagna* and *Domus Rustica*", str. 30.-52.) obrađeno je djelovanje obrazovnih ustanova i pojedinih društava koje su bile usmjerene na školovanje i pomoć ženama na selu. Neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata osniva se jedna udruga koja će imati bitnu ulogu u životu seoskih žena u fašističkoj Italiji. Riječ je o Savezu seoskih domaćica (*Unione delle Massaie della Campagna*, UMC). UMC je uglavnom djelovao na sjeveru Italije (Lombardija, Pijemont), a okupljao je žene različitih društvenih slojeva – plemkinje, učiteljice i seljanke. Ova udruga promicala je opću kulturu i dobrobit seoskih domaćica, kako bi one mogle pridonijeti moralnom, gospodarskom i higijenskom napretku svoje obitelji, a samim time i napretku cjelokupnog talijanskog seljaštva. Ovakve programske postavke bile su u skladu s fašističkom ideologijom koja se zalagala za mirno razrješavanje klasnih sukoba i sprječavanje odlaska seoskog stanovništva u gradove. Ipak, u tom razdoblju UMC nije bio pod izravnim utjecajem i vodstvom fašista. Bitnu ulogu u razvoju UMC-a imala je Annita Cernezzi Moretti, koja je bila na njezinu čelu od 1924. godine. Savez seoskih domaćica je radio na praktičnoj pomoći seljankama, njihovoj izobrazbi i stvaranju uvjeta za

poboljšanje njihovog svakodnevna života. Cernezzi Moretti je 1932. pokrenula ženski časopis *Domus rustica*. Njegova glavna odlika bila je davanje praktičnih savjeta koje su ženama na selu trebale pomoći da kvalitetnije obavljaju svoje poslove i održavaju domaćinstvo. Namjena časopisa nije bila emancipirati seoske žene, nego isključivo unaprijediti njihov svakodnevni život. *Domus rustica* uopće nije dovodio u pitanje postojeće muško-ženske odnose u sklopu seoske obitelji, niti izvan nje. Ipak, ovaj list nije bio pun eksplicitne promidžbe fašističke ideologije, niti se obraćao ženama na pokroviteljski način. Bez obzira na to, ponekad je bilo vidljivo duboko nerazumijevanje osoba koje su pisale u tom listu, tj. gradskih žena koje su pripadale višim društvenim slojevima, i čitateljstva, tj. žena sa sela. UMC je postigao znatan uspjeh kada je 1932. u Milanu organizirao međunarodni skup seljanki. Fašističke vlasti odlikovale su Cernezzi Moretti zlatnom medaljom, odajući joj priznanje za organizaciju tog skupa. Ipak, upravo će ovaj događaj potaknuti fašiste da shvate da bi organizacija po uzoru na UMC mogla biti vrlo korisna u cilju uključivanja seljanki u sklop fašističkog sustava vladavine.

U trećem poglavlju ("An extraordinary thing' The National Fascist Federation of *Massaie Rurali*", str. 53.-76.) prikazano je osnivanje Državne fašističke federacije seoskih domaćica (Federazione Nazionale Fascista delle *Massaie Rurali*, FNFMR), koja od 1933. djeluje u sklopu fašističkog sindikata poljoprivrednih radnika. UMC se uključio u osnivanje ove nove fašističke organizacije, pomažući njezino ustrojavanje, iako je bila riječ o organizaciji koja će imati bitno drukčije odlike od onih koje je imala udruga Cernezzi Moretti. FNFMR je trebala djelovati na cijelom području Italije, ali prvi koraci u ustrojavanju ove udruge odlikovali su se nizom administrativnih mjera neznatne praktične vrijednosti. Tijekom 1934. godine podružnice FNFMR uglavnom su djelovale samo formalno i najvažnija djelatnost bilo je pokretanje novina *Lazione delle massaie rurali*. One su, kao i časopis *Domus rustica*, uglavnom bile ispunjene člancima koji su davali praktične savjete o poljoprivredi, seoskom domaćinstvu i brizi za djecu. Ipak, kasnije će bitna karakteristika ovih novina biti sve veća prisutnost fašističke promidžbe. Problem u djelovanju FNFMR-a bio je i omalovažavajuće stajalište vodstva fašističke partije i sindikata prema toj organizaciji.

U četvrtom poglavlju ("Going to the people' The *Massaie Rurali* section of the *Fasci Femminili*", str. 77.-99.) prikazan je daljnji razvoj FNFMR-a. Ova organizacija je već krajem 1934. iz sastava fašističkih sindikata u potpunosti prebačena u sastav same fašističke partije, odnosno njezine ženske sekcije (Fasci Femminili). Njezina djelatnost trebala je pomoći unapređenju života seljanki, naglašavajući pogodnosti ruralnog života, kako bi se seljanke odvratile od odlaska u gradove. Uključivanje FNFMR-a u sastav fašističke partije bila je posljedica promjena koje je potaknuo Achille Starace, koji je od 1931. do 1939. bio tajnik PNF-a. Za razliku od 1920-ih godina, kada je pristup PNF-u bio ograničen na djelatne pristaše novog režima, Starace je radio na omasovljenju partije, smatrajući da svaki Talijan na neki način treba biti u nju uključen. Ove mjere trebale su pridonijeti potpunoj fašizaciji talijanskog društva. U stvarnosti, PNF je postao birokratizirana struktura, a novo članstvo bilo je dobrim dijelom načinjeno od osoba koje nisu bile iskreno vezane uz fašističku ideologiju. Tako je i uključivanje seoskih domaćica u PNF trebalo služiti u prvom redu za širenje fašističke ideologije među seoskim ženama, a manje da im pruži stvarnu pomoć u njihovom svakidašnjem životu. Sekcije seoskih domaćica uvijek su bile slabo financirane, a vodstvo je bilo u rukama žena srednje i više klase, koje su često živjele u gradovima. Njihov odnos prema seoskim domaćicama, koje su činile glavninu članstva, često je bio pokroviteljski i u velikom raskoraku sa stvarnim problemima i potrebama

seljanki. Podvojenost između vodstva i članstva bila je vidljiva i u različitosti njihovih odora. Fašistkinje s vodećim ulogama imale su posebne odore, a obične seljanke nosile su narodne nošnje i marame s fašističkim simbolima. Tako je na različitim javnim skupovima razlika između vodstva i članstva bila i više nego očita.

U petom poglavlju (“Into every farmhouse and cottage, Propaganda in print”, str. 100.-116.) obrađena je djelatnost fašističke promidžbe koja je bila usmjerena na ruralno žensko stanovništvo. Pisanje novina *Lazione delle massaie rurali* (od 1939. preimenovane u *La massaia rurale*) zasnivalo se na nekoliko temeljnih smjernica – naglašavanju vrijednosti ruralnog života (nasuprot nepoželjnom odlasku u grad), patriotizmu i gospodarskoj samodostatnosti. Zbog gospodarskih sankcija koje je Liga naroda nametnula Italiji zbog napada na Abesiniju, seljanke su poticane da povećaju štednju i proizvodnju. Naglasak na autarkiji nastavio se i nakon ukidanja sankcija. Fašistička promidžba prema seljankama je intenzivirana nakon ulaska Italije u Drugi svjetski rat. Rat je i dodatno otežao život i rad seljaka jer su morali prehrambene proizvode prodavati državi, iako su puno više mogli zaraditi prodajom na crnom tržištu. Autorica zaključuje da su isprazna promidžba i ideološki članci objavljivani u *La massaia rurale* imali malo odziva među seljankama. One su eventualno čitale članke koji su se odnosili na praktične probleme, zanemarujući one političkog sadržaja. Sigurno je da su te novine često poslužile u svrhe sasvim drukčije od onih koje im je nametala fašistička promidžba – odnosno kao dobrodošao materijal za paljenje vatre i popravak obuće.

U šestom poglavlju (“Women with a hundred arms, The training programme”, str. 117.-135.) prikazano je djelovanje fašističkih seoskih domaćia usmjereno prema ostvarenju što uspješnije, odnosno suvremene i znanstveno utemeljene poljoprivredne proizvodnje. Od sredine 1930-ih godina organiziran je veliki broj tečajeva i natjecanja čiji je cilj bio unapređenje proizvodnje seoskih domaćinstava. Seljanke su mogle, po povoljnim cijenama, ali i besplatno, dobiti zečeve i perad, kao i poljoprivredno sjeme i druge potrepštine. U naglasku na gospodarsku samodovoljnost upravo je meso peradi i zečeva trebalo predstavljati bitnu sastavnicu prehrane Talijana, kako bi se smanjio uvoz govedine. U stvarnosti su mnogobrojni pokušaji povećanja i unapređenja proizvodnje u seoskim domaćinstvima imali minimalnu produktivnost. Npr. u pokušajima obnove starih seoskih obrta nije bila riječ o stvarnom unapređenju određenih vrsta proizvodnje, nego isključivo o što intenzivnijem iskorištavanju onoga čega je na selu bilo najviše – ljudske radne snage.

U sedmom poglavlju (“At the gates of Rome, The Sant’ Alessio Training College”, str. 136.-152.) prikazano je djelovanje Visoke poljoprivredne ženske fašističke škole (Scuola Superiore Femminile Fascista di Agricoltura) u Sant’ Alessiju, nedaleko od Rima. Škola je uglavnom služila za izobrazbu žena koje su već školovane kao učiteljice, s ciljem da kasnije djeluju kao širiteljice fašističke ideologije na selu i kao voditeljice i organizatorice u fašističkim organizacijama seoskih domaćia, posebno u dijelovima Italije gdje je ta organizacija i dalje bila slabo organizirana i nedovoljno djelatna.

U osmom poglavlju (“A Dopolavoro for rural women? Radio, film and folklore”, str. 153.-169.) obrađene su djelatnosti fašističke organizacije seoskih domaćia koje se odnose na odmor, zabavu i rekreaciju njezinih članica. Fašisti su za glavinu ovakvih djelatnosti već imali posebnu državnu organizaciju za organizaciju slobodnog vremena zaposlenih (Opera Nazionale Dopolavoro). Ipak, ova organizacija okupljala je uglavnom muškarce, dok je Massaie Rurali djelovala na sličan način u organiziranju slobodnog vremena seoskih žena. Tako su seljanke bile uključene u velike svečanosti i masovne skupove, koji su za vrijeme djelovanja Achillea Staracea kao tajnika fašističke partije postali čest događaj. Seljanke su organizirano odlazile u obila-

zak Mussolinijeva rodnog mjesta, kao i u Redipugliju, najveće groblje talijanskih vojnika poginulih tijekom Prvog svjetskog rata. Iako je fašistička ideologija inzistirala na uzvišenosti života na selu, pokušavajući spriječiti odlazak seljaka u gradove, upravo su organizirani posjeti gradovima omogućili seoskim domaćicama da upoznaju relativnu lagodnost života u urbanim središtima. U ovom poglavlju obrađeno je i djelovanje državne promidžbe preko filma i radioprograma, u segmentima u kojima su se ti mediji obraćali seoskim domaćicama.

U devetom poglavlju ("Recruiting for the nation, Why did three million join the *Massaie Rurali*?", str. 170.-201.) autorica razmatra zašto je gotovo tri milijuna seoskih žena pristupilo organizaciji *Massaie Rurali*, čime je ona bila pojedinačno najbrojnija ženska organizacija fašističke partije. Time se postavlja opće pitanje pristajanja pojedinih skupina talijanskog društva fašističkoj ideologiji. Općenito se smatra da je fašizam najviše prihvatio srednji sloj, ali se postavlja pitanje odnosa radništva i seljaštva prema toj ideologiji. Autorica zaključuje da je pitanje naklonjenosti ili otpora vladajućoj ideologiji složen problem, koji je ovisio o mnogobrojnim čimbenicima. Često je ista osoba zbog određenih razloga prihvaćala fašizam, a istovremeno mu se na neki način suprotstavljala zbog nekih drugih razloga. Masovno pristupanja seoskih domaćica organizaciji *Massaie Rurali* u svakom slučaju ne može se objasniti potpunim prihvaćanjem fašističke ideologije. Bitnu ulogu imala je stvarna materijalna i praktična korist koje su seljanke imale pristupajući toj organizaciji (razni praktični tečajevi, podjela materijalne pomoći, mogućnost druženja s drugim ženama, organizacija slobodnog vremena u sklopu raznih putovanja i skupnih događaja), iako je ona znatan dio svojih aktivnosti usmjeravala na apstraktnu fašističku promidžbu. Osim toga, iako je takva promidžba bila nedovoljno privlačna za ruralne žene, nema sumnje da je ipak imala određeni uspjeh, veličajući seosku domaćicu, njezinu radišnost i sposobnosti. Iako ovo ni u kojem slučaju nije značilo mijenjanje tradicionalno podređene uloge žena, u tom razdoblju nije postojala alternativna ideologija koja bi seoskim ženama pružala drugi izbor. Autorica u ovom poglavlju navodi mnogobrojne statističke podatke o brojčanoj snazi pojedinih organizacija *Massaie Rurali*. Posebnu pažnju daje regionalnim razlikama, npr. na jugu Italije postojao je snažan tradicionalan otpor uključivanju žena u bilo kakve djelatnosti izvan vlastita doma, što je u svakom slučaju utjecalo i na djelovanje *Massaie Rurali* na tim područjima.

U zaključku ("Epilogue", str. 202.-213.) autorica u kratkim crtama opisuje kako je organizacija *Massaie Rurali* nakon objave kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. praktično prestala postojati. Autorica zaključuje da se vrlo teško može govoriti o ovoj fašističkoj ženskoj organizaciji kao o čimbeniku modernizacije ili emancipacije talijanskih seljanki. Ova organizacija ni na koji bitan način nije mogla pomoći ženama sa sela, niti je cjelokupna fašistička politika mogla dovesti do stvarnog poboljšanja i kvalitetne izmjene života i rada na talijanskom selu u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. No, *Massaie Rurali*, kao masovna organizacija seoskih žena, ipak je imala određeni učinak na političku organizaciju talijanskih seoskih žena u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Italija je tijekom ubrzanoga gospodarskog razdoblja 1950-ih doživjela duboke promjene, koje su uvelike unaprijedile standard života i povećale razinu školovanja seoskog stanovništva. Osim toga, znatan dio seoskog stanovništva preselio se u gradove. Žene su nakon 1945. dobile pravo glasa, a uključile su se u djelovanje raznih političkih stranaka. Autorica smatra da se ostavština, odnosno tradicija fašističke organizacije *Massaie Rurali* najviše očitovala u ženskim sekcijama sindikalne organizacije poljoprivrednika koja je djelovala pod utjecajem talijanskih demokršćana. Ova organizacija djelovala je na katoličkim i protumarksističkim načelima. U tom smislu fašističko razdoblje na određeni je način imalo utjecaja na stanje nakon

1945. godine. Na kraju knjige (str. 214.-221.) nalazi se kazalo osobnih i zemljopisnih imena, kao i pojmova koji se spominju u knjizi.

U svakom slučaju riječ je o zanimljivom djelu, koje razmatra razdoblje fašističke vladavine u Italiji kroz perspektivu ženske povijesti.

NIKICA BARIĆ

Fabrice VIRGILI, *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*, Berg Publishers, Oxford, New York, 2002., 329. str.

Prva knjiga koja znanstveno obrađuje fenomen «ošišanih» žena u Francuskoj krajem Drugog svjetskog rata, objavljena je 2000. u izvorniku *La France «virile»: des femmes tondues à la Libération*. Sadržaj knjige izložen je u tri cjeline: I. dio «From Myth to Reality» (9. - 57.), II. dio «1943-6: High Season» (61. - 131.), III. dio «'Why?» (135. - 252.), bilješke zauzimaju tridesetak stranica, dodatak o arhivskoj građi, popis izvora i literature te kazalo. *Shorn Women* je djelo koje u analizi kombinira više pristupa, objašnjavajući jedan povijesni događaj historijskim, sociološkim i antropološkim instrumentarijem.

U knjizi se - u nedostatku odgovarajućeg engleskog prijevoda - koristi pojam «tontes» kojim se označavao specifičan oblik «ženske suradnje» s okupatorom te pojam «épuration» u značenju «čišćenja» odnosno provjere držanja u ratu, proces koji u Francuskoj traje do početka pedesetih kada je održano posljednje suđenje za ratne zločine i kolaboraciju.

Od 1943. do početka 1946. oko 20.000 žena svih dobi i profesija diljem Francuske, a koje su bile optužene za kolaboraciju, ošišana je kosa: one kojima se to dogodilo bile su međusobno različite, kao i oni koji su to činili, članovi pokreta otpora, susjedi, ljudi čija je moć izvirala iz policijskog i sudskog sustava. Šišanje se događalo iza zatvorenih vrata, u kućama i zatvorima, ili još češće, na javnim trgovima, korištene su škare ili aparati za šišanje. Muškarci su bili izvršioци, ali mnogi su stanovnici nekog mjesta sudjelovali kao promatrači: žene, djeca, muškarci. Bio je to i javni spektakl i demonstracija kažnjavanja izdajica, pri čemu je sramoćenje dopunjeno i drugim oblicima «žigosanja». Šišanje ovih žena je zasjenilo, u sjećanjima i percepcijama razdoblja «čišćenja», sva druga djela kolaboracije: od rata do današnjeg dana, naglašava Virgili, fotografije ošišanih žena ostale su jedini dokaz prakse čiji su izvodioci u drugome planu i skriveni u masi. (1.) Dosadašnje interpretacije ovog razdoblja i ove pojave - koja nije bitan povijesni događaj, ali upozorava na snažne suprotnosti društva u političkim i društvenim promjenama - silinu su prakse pripisivale osvetoljubivoj gomili ili onima koji su se oslobodilačkom pokretu priključili «u zadnji čas», a žrtve su postupka opisane kao «žrtveni jarci», plaćajući veliku (javnu) cijenu za - u usporedbi s drugim oblicima kolaboracije - neznatna djela. Ali, analiza ne može dati jednostavan odgovor: prema autoru, nije riječ samo o odnosu stanovništva i okupatora, nego još i više o odnosu javnog i privatnog, kao i o odnosu spolova.

Analiza koja za predmet ima kosu kao obilježje ženstvenosti u povijesnoj retrospektivi podsjeća na pojave šišanja kao kazne za preljub još u Pavlovoj poslanici Korinćanima, u Tacitovim zapisima, vremenu srednjeg vijeka, 18. stoljeću ... Ipak,

Virgili naglašava da se iz ove moralističke «sankcije», s jasnim spolnim obilježjima (183.), ne može objasniti uzrok šišanju kose nekih Francuskinja 1944. - 1945., nego to povezuje s nizom odrednica modernog doba. To je prije svega interes za tijelo i tjelesno, obnovljen tijekom 20. stoljeća, kada se to područje, osobito održavanje higijene, oblikuje kao isključivo privatna sfera, a s druge strane, naglo širenje sporta i uloga mode svjedočili su koliko se važnosti pridaje pojavnosti. U «totalitarnoj estetici» nedemokratskih sustava tijelo je postalo ideološki vektor i dokaz prednosti poretku, da bi šišanje kose - radikalni zahvat u nečiji izgled - 1945. postalo u Francuskoj (ali ne samo tu) «politička stvar», prokazujući «tjelesnu kolaboraciju». (185.) Još više, povijesno-simbolička analiza koja povezuje događaje, aktere i značenja pokazuje da je tu bila riječ, prema autoru, imajući na umu odnos spolova, o seksizmu.

Kada je riječ o kolaboraciji i kažnjavanju za nju, prihvate li se «standardne» podjele oblika «čistki», koje su načinili istaknuti historičari, na legalne i ilegalne oblike, onda rezultati istraživanja u knjizi *Shorn Women* pokazuju da iza niti jednog čina šišanja žene nije stajala legalna, sudska odluka, nego su ponegdje te odluke donosila administrativna tijela, a da je većina djela nastala «spontano», odnosno čin je iniciran od nekoga iz mase. Djelo je šišanja, dakle, bila prigoda ljudima «da izraze svoj iznova nađen patriotizam jednom kada je oslobođenje proglašeno» (3.), i izraz volje javnosti da vidi «izdajnike» kažnjene. Taj je nasilni akt bio i svojevrsan oblik povratka društva miru: dok za one koji su bili aktivni sudionici pokreta to nije bio izrazito nasilan čin, za mnoge koji su sudjelovali u šišanju, to je bilo prvo djelo nasilja prema «neprijatelju» ili njegovu «predstavniku», čime se manifestiralo uključivanje u dominantni društveni identitet. Trenutak oslobođenja svima je dao mogućnost sudjelovanja, u borbi za obnovu zemlje, ali i kažnjavanju «krivih» (78.), pri čemu je postojala opća želja da se «izdajnike» kazni u obliku koji je smatran odgovarajućim i koji nije bio rizičan u izvedbi: «obilježene» su žene bile nezaštićene i nenaoružane, a lakoća kojom se to činilo izgledala je ohrabrujuća.

Ambicija je knjige bila da «općepoznatu» percepciju ošišane žene kao one koja je «spavala s Nijemcima» i čemu je pridružena podrazumijevajuća moralistička osuda, preispita na temelju građe. U historiografskim radovima koji se bave vojnom, političkom ili diplomatskom povijesti tog doba o ovome problemu nije ništa napisano, što je i razumljivo, kaže Virgili, jer on nije niti na koji način utjecao na rezultate vojnog sukoba ili političkih podjela i rješenja. Usputna konstatacija da je «toga bilo» a bez ikakve analize (i uz rijetko uvrštavanje fotografskog materijala), skriva, prema autoru, činjenicu o «neprozirnosti» uloge žena u povijesti. I još više, to govori o problemu s povijesnim sjećanjem, osobito pamćenja i objašnjenja onih događaja koji su vezani uz «osjetljive» teme i mogućnost narušavanja mita o pokretu otpora, kao i uz problem «opscenih» objekata - tijela, zadovoljstva, trpljenja - u kontekstu «važnijih» događaja. I u znanstvenoj analizi i u društvenom sjećanju, ošišane su žene izvor nelagode. Iako je francusko društvo bilo suočeno s problemom kolaboracije koja je tekla na više načina, pažnja dana ovom obliku implicira njegovu izazovnost jer je bio neskriven.

Proučavanje ovog fenomena bilo je suočeno s određenim istraživačkim problemima. Općenito, malo je izvorne arhivske građe, a kako nije izdvojena kao posebno gradivo, mnogi historičari i arhivisti uvjereni su da i ne postoji, jer ni žrtve ni akteri o tome nikad nisu govorili. Virgili u vezi s ovim navodi i vlastito iskustvo s gradom: mnogi izvještaji iz doba okupacije i oslobođenja uništeni su ranih pedesetih, što se može zaključiti iz ostataka nekih svezaka na kojima stoji napomena «uništiti». Ipak, u građi koja se tiče «čišćenja», u izvještajima sudova i javnih odbora koji su se bavili raznim oblicima kolaboracije, našli su se i dosjei žena kojima je inkrimini-

rana «horizontalna kolaboracija» (izraz upotrijebljen prvi put na Korzici za talijanske okupacije). U redovitim, pak, izvještajima predstavnika vlasti, prefekata ili povjerenika Republike u vrijeme oslobođenja, malo je spomena o tome. Prema Virgili, dva su moguća uzroka: zato što je ta pojava bila nevažna ili je u vrijeme oslobođenja izgleda to «bio najnormalniji događaj», kao što bi sugerirao izvještaj od 11. rujna 1944. o oslobođenju departmana Aude: «Nekoliko je kuća opljačkano i samo nekolicina žena je bila ošišana i paradirala gola gradom.» (292.) Posebno su korisni za proučavanje teme bili policijski regionalni izvještaji, pri čemu je autoru dano dopuštenje za uvid u građu njih petnaestak, a samo polovina njih imala je dokumente o «ošišanim» ženama. Uz korištenje drugih izvora - golem broj lokalnih novina, letaka pokreta otpora i drugih ilegalnih izdanja neimenovanih autora, Virgili analizira ovu pojavu u 87 departmana, što ne čini cijelu zemlju, ali je dovoljno reprezentativno.

Uvid u građu pokazuje voluntarizam suvremenika u definiranju «djela»: «spavala s Nijemcima» je formulacija koja se najčešće upotrebljava u dosjeima «čišćenja», za razliku od sudskih spisa gdje se govori uglavnom o «posrednom pomaganju Nijemaca» (9.) kao jednom od oblika kolaboracije. Prihvaćajući moderne povijesne definicije kolaboracije (ideološka, politička, ekonomska, vojna), uočljivo je da se niti u jednoj skupini nije našla ni jedna žena. U tipu «osobne» suradnje nailazi se na denunciranje i «spolnu» suradnju gdje se javljaju žene.

U 586 slučajeva «ošišanih» žena (identificiranih poimenično, bez mogućnosti ponavljanja) koje istraživanje analizira, nekoliko je inkriminacija: optužba za pripadnost zemlji Osovine - 2,1%, denunciranje - 6,5%, politička i vojna suradnja - 8%, gospodarska - 15%, «odnosi s neprijateljem» - 42%. U sklopu ove posljednje skupine samo je oko 60% ošišanih žena optuženo za «intimne odnose s Nijemcima», iako je simbolika šišanja kose implicirala da su sve one «spavale s neprijateljem». (15.) Na kontrast između stvarnosti događaja - u smislu da imputirana seksualna aktivnost kao oblik kolaboracije nije niti na koji način utjecala na tijek rata i okupacije - i načina, na koji je isti kasnije tretiran, dodatno upozorava i odnos javnih odbora za «čišćenje» prema prostitutkama. Iako su i neke od njih bile optužene za kolaboraciju, kosa im nije šišana, sudovi im nisu oduzimali građanska prava, iako je prema zakonu o povredi nacionalne časti to bilo moguće. Njihovo je ponašanje ocijenjeno «strogo profesionalnim» (25.), dok na drugoj strani nailazimo na apsurdne pojave da se druge žene, koje su viđene s Nijemcima, zove «prostitutkama». Također, ošišane žene optužene za intimne odnose s «neprijateljem» morale su dolaziti na obvezno šestomjesečno liječenje od (mogućih) spolnih bolesti, kao i prostitutke. Dakle, riječ je o tome, a negdje se izričito u dokumentima to i govori, da ono što razlikuje ove dvije grupe jest «osjećaj», odnosno «nedostatak osjećaja» tj. «profesionalnost». Element «osjećaja» dodatno se pojačava s nekoliko primjera kada su šišanjem kažnjene i one prostitutke kod kojih se utvrdila «posebnost odnosa» tj. učestalost kontakata. (26.) Mjeriti «osjećajnu» dimenziju je teško, ali je autor uočio da se uz «ljubavnu»/osjećajnu, često imputirala materijalna korist, pohlepa, kao i «nemoralnost».

Citirajući izjavu ministra unutarnjih poslova iz 1946. da su svi oni koji su surađivali s «neprijateljem» «Francusku izdali u srcu» (33.), autor naglašava da je onovremena percepcija «zločina» «ošišanih» žena podrazumijevala «dobrovoljno podvrgavanje okupatoru» što je u sebi nosilo dalekosežni rizik akulturacije i gubitak nacionalnog identiteta. Njihova je krivnja bila da nisu dijelile zajedničko trpljenje, dostojanstveno se ponašale i nisu se nadale boljoj budućnosti, danu kada će doći sloboda. (36.)

U Francuskoj je za kolaboraciju kažnjeno 0,21% stanovništva, pri čemu su žene činile 26% svih osuđenih. Postotak «ošišanih» žena u cijeloj ženskoj populaciji iznad

15 godina jest 0,12%, što daje procjenu broja od 20.000 ošišanih u cijeloj Francuskoj. (54.) Među tim brojem jest i dvadesetak muškaraca, kojima je za djela krađe, ratnog dezertstva i denunciranja obrijana glava, ali samo onda kada nisu imali bradu ili brkove, čije je šišanje/brijanje bila prva predviđena kazna. I ovdje nije inkriminirana samo «obična» kolaboracija nego i «nedostatak hrabrosti», «muževnosti», «borbenosti» (57.), pri čemu se niti u jednom slučaju ne spominje moguća spolna aktivnost, npr. «druženje» s Njemicama. Njihova je seksualnost, za razliku od žena, kaže Virgili, ostala njihova privatna stvar.

Iako se većinom misli da su slučajevi šišanja isključivo vezani uz dane oslobođenja i da su, prema tome, bili kratkotrajna pojava, analiza u knjizi je pokazala u kojoj se količini ta pojava javlja tijekom tri godine, od 1943. do 1946. Ta činjenica opovrgava i prošireno mišljenje da su to činili uglavnom oni koji su kasno prišli pokretu. (61.) Najviše slučajeva (oko 500) zapravo se dogodilo u kolovozu i rujnu 1944., kada su se Saveznici iskrcali u Normandiju i Provansu. «Spektakli» su počinjali obično nakon što su Nijemci otišli i nakon preuzimanja gradova, u sklopu masovnih uhićenja za kolaboraciju, slavljenja oslobođenja i početka normalnih aktivnosti.

Prvi zabilježeni slučaj dogodio se u lipnju 1943., u mjestu Pau u pirinejsko-atlantskom departmanu, gdje je okupacija zapravo bila kratkotrajna. Rijetki pisani tragovi govore da su iz redova nekih struja pokreta otpora, ali i od nepoznatih pojedinaca, stizala stanovništvu upozorenja o sankcioniranju «nečasog» ženskog ponašanja i da su neka od djela šišanja koja su se dogodila do oslobođenja učinjena potajice i to je učinio manji broj osoba, često maskiranih. U tom smislu, val «spontanog» kažnjavanja nakon oslobođenja, proširen podjednako i u gradskim i seoskim sredinama, nije bio iznenađenje, čak ni žrtvama. Također, poneki dokumenti koji opisuju dane oslobođenja navode da je to učinjeno na zahtjev javnosti, a ne vlasti. Jedina je iznimka slučaj u regiji Languedoc gdje su lokalne vlasti odlučile i izvijestile viša tijela vlasti da su smatrali potrebnim ošišati nekoliko «kolaborantica». Šišanje, često kolektivno, obavljalo se 1944. uglavnom na javnim trgovima uz prisutnost velikog broja ljudi i gotovo uvijek fotografa. Potom su žene tjerane po gradu ili bile vožene na platformama kamiona, a ponekad im je potpuno skidana odjeća, polijevane su vodom ili zagnjurivane u fontane, oko vrata su im vješani pogrdni natpisi ili na голу glavu upisivana određena slova ili znakovi. U travnju i svibnju 1945. šišanje se premješta na željezničke postaje i uz ratne spomenike. Malo je dokumenata koji pokazuju da su vlasti osuđivale takva djela, a kada i jesu, bilo je to naknadno, većinom su se držale kao da se ništa nije dogodilo. Posljednji slučajevi zabilježeni su početkom 1946., a počinili su ih maskirani građani bez jasnih motiva.

Od 586 analiziranih slučajeva, poznata je dob za 290: pretežno su to bile mlade žene, od 20 do 25 godina starosti, većinom su bile neudane i zaposlene, uglavnom u javnim službama: čistačice, pralje, stenografkinje, tajnice, prevoditeljice, trgovkinje i konobarice, ali i vlasnice trgovina i restorana. Dakle, Nijemci su često bili njihovi poslodavci ili potrošači. Skoro petina (analiziranih slučajeva) ošišanih bile su žene ratnih zarobljenika, što dodatno osvjetljava proturječnosti društva tog doba razdvojenog na vichyjevsku i okupiranu Francusku. U zarobljeništvu je bilo 1,6 milijuna Francuza, a susjedi kao da su, naglašava Virgili, osjećali obvezu da se brinu o časti njihovih supruga za njihove odsutnosti.

Virgili spominje i nekoliko dokumenata u kojima se spominje i šišanje onih žena koje su se «družile» s oslobodiocima - Amerikancima, što u ovom slučaju implicira dimenziju «nemoralnosti» za razliku od prije navođene «osjećajnosti» kao krivnje.

Slična praksa bila je u to vrijeme i u nekim drugim europskim državama: Belgiji, Danskoj, nešto manje u Italiji, Nizozemskoj i na britanskom otoku Jersey, koji su okupirali za vrijeme rata Nijemci, u Norveškoj su žene javno ponižavane, ali bez šišanja. Za ista «djela» Njemice su slane u logore, a prije rata nacisti su ih šišali iz ideološko-političkih razloga. U građanskom ratu u Španjolskoj ista se mjera primjenjivala na pripadnicama republikanskih snaga, u Grčkoj nakon 1945. šišane su članice partizanskog pokreta.

U vrijeme ovakvog kažnjavanja/sramoćenja u Francuskoj je ženskom biračkom tijelu odlukama zakonodavnih tijela dodijeljeno napokon pravo glasa. Kako većini «ošišanih» sud nikada nije izrekao bilo koju mjeru gubljenja građanskih prava, i one su mogle izići na izbore. Ali zbog javnog poniženja, kao i protestnih primjedbi muškaraca u javnosti, tim se pravom uglavnom prvih godina nisu koristile.

Ova zanimljiva knjiga pokazuje kako se i o temama «osjetljivim» i za društvo i za pojedinca može pisati stručno. Korisna je i kao informacija o različitim pristupima u obradi povijesnih tema.

KATARINA SPEHNJAK

Dušan NEĆAK, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija: Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke, Srednja Europa, Zagreb 2004., 202 str.*

Mnogobrojne su teme i problemi iz povijesti hladnoga rata u Europi nakon Drugoga svjetskog rata, među njima i oni koji se najizravnije odnose na tadašnju Jugoslaviju (i Hrvatsku), a ostali su do sada malo poznati ili nedostatno obrađeni. Zsigurno među važna i nezaobilazna pitanja historiografije i diplomatske povijesti spadaju odnosi Jugoslavije sa Saveznom Republikom Njemačkom i Njemačkom Demokratskom Republikom u vrijeme hladnoga rata.

Priznanje sovjetske okupacijske zone Njemačke (Sowjetische Besatzungszone), Njemačke Demokratske Republike, značilo je priznanje dijeljenja Njemačke na dvije države. Prema «Hallsteinovoj doktrini» («Hallsteindoktrin») Savezna Republika Njemačka neće imati nikakvih odnosa s državom koja će priznati Njemačku Demokratsku Republiku, s iznimkom Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika. To načelo vanjske politike Savezne Republike Njemačke (1955.-1969./70.), nazvano je prema državnom tajniku Savezne Republike Njemačke prof. Walteru Hallsteinu, iako je on bio samo jedan od tvoraca te doktrine.

Prema načelima «Hallsteinove doktrine» Savezna Republika Njemačka prekinula je diplomatske odnose s Jugoslavijom 1957., nakon što je ova uspostavila diplomatske odnose s Njemačkom Demokratskom Republikom. Bila je to prva primjena «Hallsteinove doktrine». To se je odrazilo i na politiku i odnos saveznika Savezne Republike Njemačke prema Jugoslaviji. Diplomatske odnose s Jugoslavijom uspostavila je Savezna Republika Njemačka ponovno tek 1968. godine.

«Hallsteinova doktrina» primjer je, s pravom ističe autor, «svojevrne posebnosti i jedinstvenosti u suvremenoj diplomatskoj povijesti, ako izuzmemo Mao Zedongovu politiku prema Formozi / Tajvanu».

Odnosi Jugoslavije sa Saveznom Republikom Njemačkom i Njemačkom Demokratskom Republikom, te sve što je iz toga proistjecalo u vrijeme hladnoga rata, napose primjena «Hallsteinove doktrine», ogledni su primjer u razumijevanju hladnoratovskih odnosa tijekom pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća. Poznavanje veza i odnosa Jugoslavije sa Saveznom Republikom Njemačkom i Njemačkom Demokratskom Republikom u vrijeme hladnoga rata važno je i za razumijevanje ne samo jugoslavenske i njemačke, nego i europske i svjetske povijesti toga razdoblja.

Autor ističe da je primjena «Hallsteinove doktrine» bila jedan od posljednjih pokušaja ustrajavanja na starim načelima hladnoratovske politike, u vrijeme kada su oba vojno-politička bloka uvidjela potrebu za suradnjom. Primjena «Hallsteinove doktrine», dugoročno gledano, nije ni na koji način promijenila svjetsku politiku prema njemačkom pitanju.

Ali i odnosi Savezne Republike Njemačke i Jugoslavije nisu se tijekom tih godina pogoršali. Štoviše, to je vrijeme masovnog odlaska Jugoslavena na privremeni rad u Saveznu Republiku Njemačku, a i vrijeme sve masovnijeg dolaska zapadnonjemačkih turista na istočnojadransku obalu. Istodobno, gospodarska suradnja i sporazumi Savezne Republike Njemačke i Jugoslavije također se nastavljaju. Naši građani su to vrijeme primjene «Hallsteinove doktrine» upamtili prije svega po vizama i garantnim pismima, potrebnim za putovanja u Saveznu Republiku Njemačku.

Na temelju raznolikog i opsežnog neobjavljenoga i objavljenoga arhivskoga gradiva, te relevantne jugoslavenske i strane historiografske, publicističke i memoarske literature i onodobnog tiska, autor je obradio napose političke, ali i gospodarske, kulturne, športske i druge odnose Jugoslavije sa Saveznom Republikom Njemačkom i Njemačkom Demokratskom Republikom, te sve nezaobilazno i važno što je iz toga proistjecalo u vrijeme hladnoga rata, na domaćem i međunarodnom planu.

Autor je, dakle, rekonstruirao i prikazao, kako kaže, «jednu političku doktrinu koja se Adenauerovoj političkoj opciji u Saveznoj Republici Njemačkoj u danom povijesnom trenutku na načelnoj razini učinila tako važnom da je postala njezinim zarobljenikom.»

Knjiga Dušana Nećaka *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija. Tito između Savezne Republike Njemačke i Njemačke Demokratske Republike*, podijeljena je u šest poglavlja, koja su podijeljena u naslovljena potpoglavlja. Nakon uvoda, u kojemu autor prikazuje značaj odnosa Jugoslavije sa Saveznom Republikom Njemačkom i Njemačkom Demokratskom Republikom, te sve što je iz toga proistjecalo u vrijeme hladnoga rata, slijedi prikaz koji obrađuje sva važna pitanja tih veza i odnosa, štoviše obrađen je širi međunarodni kontekst važan za razumijevanje događaja, s poglavljima:

1. Nemirno vrijeme događanja (Sueska kriza / Poljska kriza / Mađarski događaji),
2. «Hallsteinova doktrina» (Je li «Hallsteinova doktrina» stvarno Hallsteinova? / Upotreba doktrine / Pretpovijest nastajanja Hallsteinove doktrine),
3. Jugoslavija i Savezna Republika Njemačka (Uspostava diplomatskih odnosa / Gospodarski odnosi najvažnija veza između Savezne Republike Njemačke i Jugoslavije / Mijenjanje jugoslavenske politike do Savezne Republike Njemačke),
4. Putovi približavanja između Njemačke Demokratske Republike i Jugoslavije (Prvi koraci su bili oprezni i nesigurni / Brižno planirani berlinski koraci približavanja – većinom ipak popis želja / Prijelomnice u odnosima između Jugoslavije i Njemačke Demokratske Republike / Aluminijski kombinat – gospodarska pomoć ili sredstvo iznuđivanja Njemačke Demokratske Republike / Zadnji koraci približavanja bili su čvrsti i odlučni)
5. Prekid diplomatskih odnosa – prva upotreba «Hallsteinove doktrine» u praksi (Priznanje granice na Odri i Nisi – presudni razlog za prekid odnosa / Zapadni saveznici i pre-

kid diplomatskih odnosa između Savezne Republike Njemačke i Jugoslavije / Odluka o prekidu odnosa i njene neposredne posljedice / Promidžbeni rat ili argumentacija uspostave i prekida diplomatskih odnosa), 6. Vrijeme nakon prekida odnosa (Unatoč priznanju odnosi sa Njemačkom Demokratskom Republikom ostaju vrlo opterećeni / Istočnonjemački diplomati u Beogradu / Izrazito slabljenje odnosa sa Njemačkom Demokratskom Republikom radi «revizionističkog» programa SKJ / Diplomatska ofenziva Njemačke Demokratske Republike pri ponovnoj uspostavi odnosa između Jugoslavije i Savezne Republike Njemačke).

Osim osnovnoga teksta s bilješkama, knjiga sadrži na kraju popis korištenog arhivskog gradiva i literature i kazalo osoba i zemljopisnih imena.

Knjiga Dušana Nećaka *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija. Tito između Savezne Republike Njemačke i Njemačke Demokratske Republike* najopsežniji je, znanstveno pisan i utemeljen na relevantnim izvorima i literaturi, prikaz odnosa Jugoslavije sa Saveznom Republikom Njemačkom i Njemačkom Demokratskom Republikom. Kao takav važan je doprinos cjelovitijem i boljem poznavanju i razumijevanju do sada nedostavno obrađenih tema i problema hladnoratovske, europske i svjetske povijesti.

Niz je važnih i zanimljivih pitanja i protupitanja vezanih uz događaje koji su pret hodili primjeni «Hallsteinove doktrine», a koje autor obrađuje i prikazuje. Primjerice, zašto je J. B. Tito odlučio priznati Njemačku Demokratsku Republiku, jednu od «država» Istočnog bloka koje sve donedavno, tijekom informbirovskog sukoba, nisu bile prijateljski raspoložene prema Jugoslaviji. Na drugoj strani, time je Jugoslavija samosvjesno oslabila odnose sa Saveznom Republikom Njemačkom, najvažnijim, napose u gospodarstvu, zapadnim partnerom Jugoslavije, od kojeg je očekivana i znatna materijalna korist, a koja je, kako to ističe autor, «Jugoslaviju prihvatila kao ravnopravnog političkog sugovornika».

Odgovor je zasigurno donekle i u približavanju i ublažavanju ne tako dobrih odnosa i suradnje Jugoslavije sa zemljama Istočnoga bloka, ali i mnogo slojevitijim razlozima tadašnje jugoslavenske i međunarodne politike.

«Hallsteinova doktrina» imala je neupitno velike odjeke i u njemačkim i u europskim političkim događajima zbivanjima tijekom završne faze takozvanog klasičnog hladnog rata (1945.-1959.). «Hallsteinova doktrina» tema je, čija je važnost neupitna, a unatoč tome nije znatnije i dostatno obrađena niti u njemačkoj historiografiji.

Willy Brandt je, ističe autor, «u ponovnoj uspostavi diplomatskih odnosa s Jugoslavijom vidio jedan od svojih najvećih uspjeha i time početak pravog dijaloga i pomirenja s Istokom», i pokazalo se početka nezaustavljivog procesa u međunarodnoj politici.

Zanimljivost ove teme i za hrvatsku historiografiju i širu javnost je u činjenici da su na jugoslavenskoj strani uz slovenske i hrvatski političari i diplomati odigrali važnu ulogu.

Uzimajući sve navedeno u obzir, mišljenja sam da ova knjiga u mnogočemu popunjava važne nepoznanice i naše novije povijesti te zaslužuje pozornost hrvatske znanstvene i šire javnosti.

VLADIMIR GEIGER

Aleksandar MATUNOVIĆ, *Enigma Broz, Ko ste vi družje Predsedniče*, drugo, dopunjeno izdanje, Beograd 2000., 503 str. i Milan ADAMOVIĆ, *Galeb mira i razdora, 72 dana oko Afrike, Najskuplje Titovo putovanje, Prema dnevniku, kazivanju i dokumentima generala Milana Žeželja, komandanta Titove garde i maršalovog ađutanta*, Grafoštampa, Beograd 2001., 247 str.

Prečesto trud i vrijeme uloženo u čitanje knjiga koje pripadaju žanru povijesne publicistike ili memoaristike nije adekvatan spoznajama koje profesionalni povjesničar očekuje na stotinama stranica atraktivno opremljenih i bombastično naslovljenih knjiga. Najmanji bi problem bio kada bi se razočaranje pročitanim vidjelo na profesionalcima. Jer nešto obavještenija osoba u stanju je brzo zaključiti da je knjiga promašaj, a izvorna građa slabo ili nikako iskorištena. Puno je gore kada se u knjizi iznese niz posve pogrešnih, lažnih i tendencioznih informacija. Kako su publicistička izdanja popularnija kod opće publike, više su čitana i, objektivno, više štete od «ozbiljnih», povjesničarskih radova. Knjiga Milana Adamovića *Galeb mira i razdora*, prepričavanje je dnevnika generala Milana Žeželja sa 72 dana dugačkog putovanja visokog jugoslavenskog izaslanstva u nekoliko afričkih zemalja 1961. godine. Adamović je tek povezao dnevničke zapise i dokumente koje je Žeželj skupio i pred kraj života, očito, predao ovom novinaru. Aleksandar Matunović (Peć 1933.), čiji su rukopis neke srbijanske novine i feljtonizirale, napisao je opsežnu knjigu prepunu laži i, očito, podataka koji nisu bili dnevnički zabilježeni. Kardiolog koji je četiri godine bio Titov liječnik najbolje je stranice dao u dijelovima knjige koji su vjerojatno trebali biti sporedni. Onaj po kome se čitava dugačka knjiga zove *Enigma Broz* i u kojem se raskrinkava da Broz, navodno, nije hrvatski, zagorski seljačić, već poljski grof židovskog podrijetla, dokazujući to Brozovom izobraženošću, prepun je nevjerovatnih pogrešaka. Obje knjige tiskane su u Beogradu. Šteta je što u Hrvatskoj zapravo ne postoji volja, spremnost i kultura da se neke povijesne ličnosti ili ličnosti koje su bile u blizini važnih političara, ohrabre opisati godine ili trenutke kada su bile prisutne ili sudjelovale u zanimljivim povijesnim događajima. Bez obzira na postojanje arhivske građe, ovakvi su radovi korisni i potrebni zbog popularizacije znanosti, približavanja određenih povijesnih događaja javnosti, ali i njezina spašavanja od zaborava. Niti jedan «službeni» povijesni dokument neće i ne može opisati kakav je bio odnos Josipa Broza prema Jovanki Broz ili njegovim masekama, sestrama Darijani i Radojki Grbić. Ni jedan dokument, vjerojatno, nije zabilježio kakva se drama odigravala u Švedskoj nakon što je general Marko Rapo, ne pazeći, vratima prignječio nekoliko prstiju Titu prilikom njegova izlaska iz automobila. Navodno je to bio posljednji argument da se «masni general», kako ga je zvala Jovanka Broz, smijeni. Upravo u tome je vrijednost memorara, sjećanja, poglavito onih koji ne ulaze u preduboke analize za koje sudionicima obično nedostaju informacije, već se koncentriraju na opise karaktera i ponašanja onih povijesnih ličnosti ili vlastitih poteza kojima su doista svjedočili.

Aleksandar Matunović (Peć 1933.), pukovnik JNA i liječnik, na pet stotina stranica knjige prečesto griješi. Međugorje, primjerice, smješta u «Socijalističku Republiku Hrvatsku» (250 str.). Ni jednog jedinog hrvatskog političara s kojim se susreo, osim možda Branka Mikulića iz Bosne i Hercegovine i Miloša Žanka, nije doživio pozitivno. Apsolutno svi, od admirala Vilovića, ađutanta i kasnijeg zapovjednika JRM, «Dalmatinca sa svim dobrim i lošim karakteristikama primorca», pa do Bakarića - negativne su ili prepredene osobe. Vilović je preko Titovih masekerki doznavao što

predsjednik misli, bio je u odličnim vezama s hrvatskim vodstvom, a «za te svoje usluge, on je dobio plac na najljepšem mestu u Splitu, na kome je sagradio dve kuće...» Postao je kao i mnogi drugi dobar Hrvat i simpatizer «lijepe naše» (Matunović, 41.-42.). Isti je bio i posljednji Titov šef kabineta general Berislav Badurina («čovjek bez skrupula i principa», koji se svima predstavljao kao «veliki Jugosloven», a «u suštini... je bio hrvatski nacionalista», (36.). Štoviše, Tito je «bio u punoj komunikacionoj izolaciji od strane ova dva Latina» (37.)! Antipatični mu Bakarić po njemu je još «jedan od hrvatskih nacionalista» židovskog podrijetla (293.). Naravno da su isti bili i Savka Dabčević i Miko Tripalo, a najgore je prošao Ivan Krajačić Stevo, koji je «bio oficir NKVD-a i do kraja života oficir KGB-a... zakleti antijugosloven, boljševik, nepopravljivi kominternovac, proustaški orijentisan Hrvat i veliki srbomrzac» (164.). Ustaštvo je, prema doktoru Matunoviću koji se baš nikada nije bojao Maršalu Titu reći što je osjećao ili razmišljao, imalo rodonačelnika u Anti Starčeviću. Neki hrvatski «vrhunski intelektualci i ne mali broj hrvatske inteligencije u organima naše vlasti», dakle komunističkih rukovodioca, bili su također inficirani ustaštvom (248.). Bolje su prošle tek neke hrvatske povijesne ličnosti, koje su sve odreda bile jugoslavenski orijentirane: Gaj, Demeter, Strossmayer, Jelačić, Supilo, Trumbić i Štampar (293.). Čak i kada su posve marginalno spomenuti, kao suparnici u šahu, poput kipara Antuna Augustinčića, onda su prikazani kao beskrajno sujetne osobe, koje, konkretno, nisu znale izgubiti u igri (367.-368.). Srpske političare ne kritizira. Doduše, Đilasa ne razumije jer je od Crnogoraca stvorio naciju, «što je bio povod za stvaranje veštačkih nacija» (279.), ali o ostalima jedva govori. Petar Stambolić, Draža Marković, neki od ostalih srpskih političara u knjizi se uopće ne pojavljuju. I ne samo to, on je vrlo detaljno i pedantno nastojao argumentirati kako Srbi nisu i ne mogu biti nacionalisti. Dokaz tomu je da su iz okrilja srpske nacije mnogi odlazili jer im je to bilo oportuno i više se tamo nisu vraćali. Takva je bila «sva bosanska srpska vlastela... cela srpska dubrovačka vlastela i veliki dio Srba Dalmatinaca...» (387.). Čak je i skupštinski atentat Puniše Račića 1928. zapravo bio reakcija na Radićeve bezobrazluke i odbijanje da se ispriča zbog uvrede Srbima. Naravno, Matunović ne zna što se s Račićem kasnije dogodilo, ne zna da su ga ubili upravo partizani nakon dolaska u Beograd, ali zna da je bio kažnjen od Aleksandra Karađorđevića?! Potom na dva mjesta analizira fenomen «srpske majke i žene», koja uvijek postaje ono što je njezin muž, što se dogodilo i s Antom Starčevićem «i mnogim drugim srbomrscima» (271.). Doduše, od toga odstupa u slučaju Meše Selimovića i Ive Andrića. Darka Selimović je doktoru Matunoviću čak rekla da je svoga supruga «samo inspirisala i motivisala da se seti svoga porekla, svojih korenova i svojih predaka» (381.).

Matunović zapravo tek tu i tamo, iznimno rijetko, pravilno i, čini se, objektivni-je portretira ličnosti oko Tita. Iz njegova se teksta ne može saznati kako je funkcionirao Titov dvor. Jer bez obzira na to što Jovanki, koja je zasigurno u knjizi prošla najgore, pripisuje da je iz Titova okruženja otjerala tisuće ljudi, ne opisuje više od njih desetak. Ne vidimo kakva je bila stvarna uloga šefa kabineta, ađutanta, ordonansa, što oni rade kad nisu uz maršala, kako konkretno izgleda Titov radni dan, odnos prema članovima vlade. Ne vidimo što po čitave dane radi Maršalov osobni liječnik? Džemal Bijedić, tadašnji predsjednik SIV-a opisan je kao osoba koja je odlično pripovijedala viceve i anegdote, ali ništa više. Koliko i kako su dva najmoćnija čovjeka SFRJ komunicirala? Sebe je Matunović prikazao iznimno pozitivno, gotovo u superlativima. On je tolikima iz Titova okruženja pomogao u promociji (npr. bivšem tajniku Rajku Trajanoviću, koji je zahvaljujući njegovoj intervenciji kod saveznog sekretara za vanjske poslove Miloša Minića postao veleposlanik u Libanonu (63.-64.) ili dr. Miroljubu Kičiću, za kojega kod Tita intervenirao da mu dodjeli čin generala (303.). Možda je

Matunović doista i mogao utjecati na različite odluke. Možda je njegova riječ doista bila presudna i u odluci da se na crnogorskom primorju izgradi kompleks Miločer s ciljem da bi «posle Titove smrti, ostalo nešto zaista vredno» Crnoj Gori po obrascu koji su «Hrvati uveliko radili na Brionima, a Slovenci na Brdu kod Kranja» (300.). Ipak, doktor Matunović prikazao se kao osoba koja nikada nije ustuknula, nikada ne izrekla ono što je mislila, pa i tada kada se Broz mogao opravdano naljutiti. Tako je razgovarao s Titom, a ostale, Kardelja na primjer, već u prvom susretu, prigodom jednog pregleda na Brijunima, suočio je sa svojim sudom da je kod Slovenaca «egoizam toliko izražen da je na granici patologije» (269.). Zbog toga su svi nacionalisti, a to u odnosu na ostale prelazi u šovinizam. Srbima se nikada nisu zahvalili jer su ih oslobodili «austrougarske okupacije», zato što su ih primali tijekom Drugog svjetskog rata, tijekom kojega u Sloveniji nije «ispaljeno više od nekoliko stotina metaka!» Iako mu to nije bilo drago čuti, Edvard Kardelj je isto tako spremno i brzo počeo komentirati svoje neprijateljstvo prema Brozu, unatoč općem mišljenju.

U drugo izdanje svoje knjige (prvo je tiskano 1997.) Matunović je, unatoč tome što ga je Broz molio da nikome ne govori ono što je bila samo njegova tajna, dodao veće poglavlje o «Titovoj velikoj ratnoj varci», Martovskim pregovorima iz 1943. tijekom Četvrte ofenzive na Neretvi. Ne samo da u navedenom opisu nije rečeno ništa novo i drukčije od onoga što se godinama pričalo, već Matunović kao veliku tajnu iznosi podatke navedene uglavnom još u knjizi Miše Lekovića iz 1984. godine, koju uopće ne spominje.

Ključni dio knjige zbog kojeg je i naslovljena *Enigma Broz* opis je nekoliko razgovora u kojima je Matunović pokušao razotkriti maršala. Razotkrivanje je teklo u razgovoru o antici, filozofiji, književnosti. Gotovo je nevjerojatno da je jedan liječnik, profesor VMA, mogao na temelju podataka koji se nalaze u svakom srednjoškolskom udžbeniku zaključiti da bravar Josip Broz nije mogao biti hrvatski seljačić, već obrazovani poljski grof, mason, Židov pravog imena Josip Klein. Te sofisticirane podatke koje bravar nikako nije mogao usvojiti Matunović je temeljio i u dijelu razgovora o poeziji. Jedan karakterističan citat, u kojem se odlično vidi da Matunović zapravo hvali sebe, vodio se oko lirskih pjesama. «Vidim da volite poeziju i da su vam pesnici-liričari najdraži. U svetu je nepodeljeno mišljenje da je jedna od lirskih pesama ipak najlepša. Ne bih joj rekao ni naziv ni pisca, jer me interesuje da li je to i vaše mišljenje – rekao sam. Veliki liričari su Šeli, Šiler, Bajron, Hajne i još mnogi drugi, ali onaj na koga sigurno mislite i za čiju pesmu vlada takvo mišljenje, to je Edgar Alan Po i njegova pesma «Gavran». Verovali ili ne, ja sam tu celu pesmu znao napamet. Možda bih je i sada sa mnogo truda i sa mnogo grešaka mogao celu odrecitovati, ali pokušaću samo onu strofu u kojoj se pesnik seća Leonore – rekao je Tito i počeo da recituje...». Potom je Tito odrecitirao nekoliko strofa, ispričavajući se da ne zna koliko su vjerni originalu, a Matunović mu je odgovorio: «Čini mi se da je to jedan od najboljih prepeva te strofe, pošto i ja celu pesmu znam napamet, a čitao sam je u više prevoda... a zapamtio sam je u onom prepevu koji se meni najviše svidio.» (152.). Doista impresivno, gotovo poput dijaloga iz petorazrednog ljubavnog romana! Ne zbog državnikova poznavanja američke poezije, već sofisticiranosti njegova liječnika. Neobično je samo što sve ostale asocijacije koje Aleksandar Matunović iznosi u cijeloj knjizi potječu iz *Gorskog vijenca* i anegdota iz života Miloša Obrenovića. Nikada asocijacije na nešto iz svjetske literature koju, čini se, izvrsno poznaje! Pri čitanju i ovog i svih drugih odlomaka svakako treba imati na umu da je knjiga nastala barem dvadeset godina nakon što je do ove razmjene navodno došlo.

Titov je materinski jezik, tvrdi Matunović, bio poljski. Čitav je život skrivao da ga zna! Tito se borio ne samo s naglascima, već i s takvim riječima kao što je srpski «merak», što nije mogao ni ponoviti (144.)! Vrijeđao se kada ga je Matunović pitao koji njemački dijalekt on zna, jer je govorio «književni» njemački. Osim toga, Tito je govorio još «mnogo» jezika, a njemački i ruski po vlastitom priznanju bolje od materinskog! (Zanimljivo je da Matunović nije čuo baš nikoga koji su držali da je Titov ruski zapravo vrlo skroman, prepun kroatizama.) Kada problematizira Brozov pravi identitet, Matunović navodi spoznaje nekoliko umirovljenika iz Beograda (?) da je Tito sin Churchilla i poljske grofice Marije (173.)! Potom pismo nekog obrazovanog Amerikanca hrvatskog podrijetla koji je u tajnom pismu naveo kako je Brozov otac bio veterinar, što objašnjava i Josipovu (Jozefovu) ljubav prema životinjama! Majka je i u toj varijanti poljska grofica židovskog podrijetla. Rođaci su mu navodno bili i meksički pijanist Henrich Sterina i američki glumac Kirk Douglas (168.). Tito je nadimak vjerojatno dobio zbog članstva u šestom stupnju masonerije (Titus). Činjenica da je, navodno, bio mason-iluminat odredila je da «možda nije bio naklonjen Srbima», koji su «uvek bili na putu Masona» (169.), ali nije ni bio antisrb. Nije, naravno, mogao biti Hrvat, jer onda nikada ne bi ujedinio Jugoslaviju «što najbolje pokazuje slučaj Hebranga i Bakarića» (163.), misli Matunović. Jedna Beograđanka se opet sjećala kako je tijekom kampanje Informbiroa protiv Jugoslavije u jednoj od radioemisija spomenuto kako je pravi Tito mađarski Židov rođen u Belgiji (165.). Na jednom drugom mjestu Matunović opet tvrdi da je «prema fizičkom izgledu, mentalnom i psihološkom sklopu ... mogao biti tipičan predstavnik germanske rase» (162.). Doista nije jasno čemu ovolika količina besmislica u knjizi kojoj predgovor piše jedan akademik, Žarko Đurović. Naprosto je nevjerovatna nedosljednost ne samo u ovom poglavlju kada se pokušavaju pomiriti sve ove različite varijante o podrijetlu Josipa Broza, već i u odnosu na ostale dijelove knjige, kada se s njegovim neformalnim obrazovanjem otvoreno manipulira. Dakako da je pravo pitanje zašto i kako bi u jeku revolucije i građanskog rata u sovjetskoj Rusiji netko imao vremena i volje zavrbovati i istrenirati agenta, dati mu identitet poginulog Josipa Franje Broza i potom ga čuvati za priliku koja se ukazala tek dvadeset pet godina kasnije.

Matunovićeva navodna sjećanja mjestimice su pamflet, knjiga koja je vjerojatno tek marginalno, u tragovima, vjerodostojna. Najpouzdaniji su vjerojatno tek tračerski, sporedni podaci, pa i meni osobno najuspjelija epizoda s danas zaboravljenim predsjednikom predsjedništva SFRJ Radovanom Vlačkovićem Batom. Taj neobrazovani šef Vojvodine volio je neformalno odijevanje, pa je često Tita u svojoj pokrajini dočekivao odjeven u «čakšire», što je posebno iritiralo Jovanku. Prva dama SFRJ smatrala je da nedolično odjeveni ljudi u Titovoj blizini nedovoljno poštuju predsjednika. Tek kada je Bato postao prvi čovjek Jugoslavije, pokazalo se da je i on beskrajno tašt. Više nije bio Bato, već «drug predsednik Predsedništva», ali i osoba koja je dojmove s putovanja po Kini iznosila na razini «poznatih razglednica» (371.). Iz «čakšira uletio je u listir odela». Sličan je i opis borbe dvaju Titovih liječnika, od kojih je jedan prepisivao acisal, a drugi andol, iako je riječ o istim lijekovima. Zanimljivi su i opisi pogrešaka u liječenju Broza 1980. i tvrdnje da bi kao običan pacijent vjerojatno živio dulje, jer su ljubljanski liječnici primijenili nepotrebne i pogrešne mjere liječenja, odustajući od trenutne amputacije potkoljenice. Zanimljivi su i opisi ambicioznosti maserki Grbić, koje su inzistirale da budu uključene u maršalov liječnički konzilij! Matunović je pobrojio i neke od reprezentativnih objekata kojima se služio Tito, opisao posao ordonansa, časnika JNA, koji su se često bavili pudlicama, primali zapovijedi Jovanke u stavu mirno, bez obzira na visoke, uglavnom pukovničke činove. Zanimljiv je i opis Titove taštine i negodovanja kada je predloženo noćno dežurstvo ispred njegove spa-

vaće sobe i kontrola disanja tijekom noći, ne bi li se pravodobno interveniralo u trenutku mogućeg zastoja u radu srca. Navodno je Tito bio oštro protiv da ga se gleda bez zubne proteze, raščupane kose, pa je takav nadzor uskoro i prestao (55.).

Matunović je svoju knjigu trebao skratiti za nekoliko stotina stranica, pokušati se koncentrirati na ono što je doista vidio. Vrlo su zanimljive ocjene generala Jove Popovića, načelnika Instituta sigurnosti SFRJ, čovjeka koji je izumio ampule s tako smrdljivim plinom da bi se osjećao još danima u prostoriji gdje bi ga aktivirali ubačeni agenti na skupovima, zanimljivo samo «albanskih i ustaških organizacija» (309.). Popović je tražio i da se albanskim policajcima, koji su dolazili na dodatno usavršavanje u Beograd, izvodi nastava «na najvišem naučnom nivou». To je konkretno značilo da su predavači govorili o nevjerojatnim temama, poput Ciceronove retorike ili Einsteinove teorije relativnosti. «To i jeste cilj da oni ništa ne nauče. Zar mi treba da budemo toliko ludi da ih učimo praktičnim stvarima da bi oni to znanje sutra iskoristili protiv nas», bile su, navodno, generalove riječi (310.). Matunovićevi dojmovi s mnogobrojnih putovanja, posebice u SAD i Šri Lanku svode se na posve nebitne detalje, ali i oni su korisniji od beskrajnih lamentacija o bračnoj nevjeri i navodnom Dolančevom prepričavanju jedne priče koju je on znao. I tako na više od deset stranica. Zanimljivija je, ako joj se može vjerovati, epizoda kada Matunović i Tito komentiraju kako je jedna Bosanka, koju je centralnoafrički car Bokassa poveo sa sobom iz Jugoslavije kao suprugu, dobro prošla jer je on bio kanibal. «Dobro nije pojeo Bosanku», rekao je Tito. «Verovatno nije navikao na meso belaca – odgovorio sam» (366.). Ovakva, modernim rječnikom «politički nekorektna» rečenica odlično se uklapa u niz sličnih, daleko rasističnijih napisa Milana Žeželja, Titova ađutanta od 1944. do 1962. godine. Žeželj je Tita pratio na dugom putovanju Afrikom 1961. godine. Za razliku od dr. Aleksandra Matunovića bio je daleko slabije obrazovan, a dnevnički su zapisi, citiraju li se korektno, više osobni i manje proračunani no bilo čije naknadno sjećanje.

Knjiga Miladina Adamovića *Galeb mira i razdora* neobično dugog podnaslova «72 dana oko Afrike, Najskuplje Titovo putovanje, Prema dnevniku, kazivanju i dokumentima generala Milana Žeželja, komandanta Titove garde i maršalovog ađutanta», puno je kraća od *Enigme Broz*. Sastoji se od dva dijela, dva međusobno nepovezana teksta, koje naslov ne objašnjava. Prvi i veći dio je opis putovanja oko Afrike (operacija Dijamant) u svit prve konferencije nesvrstanih u Beogradu 1961. godine. Drugi je dio prijepis zapisa o pripremanju puta u Brazil, na koji je Broz na poziv predsjednika Jania Quadrosa trebao otići još tijekom putovanja po Africi, a onda neposredno kasnije (operacija Globus). Jedina poveznica nerealiziranog puta u Brazil je zapis generala Milana Žeželja. Tako je, na žalost, i jedan i drugi zapis ostao nerazrađen. Ovaj potencijalno izvrsni materijal mogao se uklopiti u veliku, visoku politiku, ali je zbog nikakvih istraživanja iskorišten tek na razini vrlo površnih, katkada vrlo nepismenih dnevnčkih unosa.

Kako se samo mogla ispričati priča o neostvarenom putu u Brazil! Od izbora 1960. godine najveća je latinoamerička zemlja dobila predsjednika koji je kampanju vodio s metlom kao simbolom. Očistiti korupciju, smanjiti utjecaj stranog kapitala koji optužuje za imperijalizam, odmaknuti se od gušćeg utjecaja SAD-a, bile su ideje Janio da Silva Quadrosa. Fidela Castra podupro je još tijekom predsjedničke kampanje. Kasnije je Ernesta Che Guevaru odlikovao Ordenom južnoga križa, najvišim brazilskim priznanjem. Počeo je povezivanje s neiskorištenim tržištima u istočnoj Europi, nastojeći zauzeti što neutralnije mjesto u hladnom ratu. Stoga je Quadros pokušao ponovno uspostaviti diplomatske veze s Moskvom, izaslanstva je slao u Kinu, ali Tito je bio

poziv za posjet! Brazil je trebao sudjelovati i na samitu u Beogradu 1961. (od čega se odustalo), a sve su bliži postali odnosi s afričkim i azijskim nesvrstanim zemljama. U određenom je smislu Quadros bio i konkurent Titovim planovima, jer je, imajući na umu geografsku bliskost, afričko porijeklo velikog broja Brazilaca, želio da Brazilija bude veza novih zemalja Afrike i ostatka svijeta. Davao je stipendije afričkim studentima, osnovao Afro-azijski institut, jačao brazilsku diplomatsku mrežu u Africi. Sve ovo je bila milozvučna melodija za Josipa Broza i jasno je da je, piše Adamović, Tito «pristao da pritekne u pomoć novom borcu protiv imperijalizma i kolonijalizma» (110.). (Vidi o ovome osnovno u E. Bradford Burns, *A History of Brazil*, Columbia University Press, New York 1980. ili neko od kasnijih izdanja.) Quadrosovi su planovi bili zaustavljeni njegovim odstupom s vlasti jedva sedam mjeseci nakon inauguracije, što je morao biti i glavni razlog otkazivanja Titova odlaska preko oceana. Ono što Miladin Adamović propušta učiniti jest provjeriti kronologiju. Qadros se s vlasti iznenada povukao 25. kolovoza 1961., a Žeželj sastanak o sigurnosnim provjerama za putovanje sa saveznim ministrom unutarnjih poslova FNRJ Svetislavom Čećom Stefanovićem vodi tek sedam dana ranije. Prije da je to, a ne eventualni strah od ustaških atentatora, bio razlog za otkazivanje putovanja u Brazil! Međutim i na ovom, kao i afričkom dijelu putovanja, zapisi ovog umirovljenog novinara manje su važni od prijepisa iz Žeželjeva dnevnika, napose pojedinostima o načinima razbijanja i onemogućavanja djelovanja «neprijateljske emigracije», u latinoameričkom slučaju prije svega hrvatske. Onima koji se bave hrvatskom emigracijom vjerojatno će bit zanimljiva imena onih koji su radili za jugoslavenske tajne službe, a koji se spominju bez ustezanja. Navodi se kako su jugoslavenski agenti sijali razdor među različite hrvatske iseljeničke skupine. «Od naših početnih akcija slanja anonimnih pisama, pisanja ustaških parola na domu koje su izazivale klerikalce, široko kontaktiranje pojedinaca što je izazvalo međusobno sumnjičenje i nepoverenje, prešli smo, nakon stvaranja značajnog uporišta u policiji, na oštrije vidove akcije ...» (216.). Možda upravo posljednji podatak zavrjeđuje pozornost. Latinoameričke zemlje bile su (jesu) poznate po korupciji. Koliko god jak bio antikomunizam, za one koji bi bili platiti više, vjerojatno su se otvorila mnoga vrata. Primjerice, za ministra unutarnjih poslova Bolivije Žeželj je zapisao kako je za dvjestotinjak dolara spreman «pritoriti ili ukloniti u džunglu sve ustaše na koje mu mi ukažemo» (234.).

General-potpukovnik JNA i narodni heroj Milan Žeželj (Podruljaj, Gospić 1917.-Beograd 1995.), završio je podoficirsku školu kraljevske vojske. Tijekom rata bio je zapovjednik bataljuna Marko Orešković, pa 13. proleterske brigade Josip Kraš. Poslije rata zapovjednik je Garde JNA i dugogodišnji Titov ađutant. Smijenjen je nakon što je Jovanka Titu, prema zapisu Aleksandra Matunovića, pokazala anonimna pisma koja je Žeželj pisao u kojima je s «omalovažavanjem» govorio o Titu, dodajući da će on završiti kao «i svi srpski vladari» (38.). U usporedbi sa svima ostalima, izvrstan je uspjeh i ovolika dugovječnost Milana Žeželja na Brozovu dvoru. Žeželjevi zapisi po svemu otkrivaju skromno obrazovanog čovjeka. Iako doista nije bila njegova zadaća pratiti pojedinosti političkih razgovora, nije moguće da o tome dijelu nisu vođene rasprave tijekom beskrajnih sati plovidbe Atlantskim oceanom. O tome, o onom najvažnijem, kod Žeželja ni slova. Vrlo marginalno, iako uvijek po nekom ispadu, spominje se Jovanka Broz. Konačno, nikada, apsolutno nikada u svojim zapisima ne spominje ni obične mornare na Galebu i ostalim brodovima koji prate Tita (razaračima Kotoru, Puli i Splitu). Kako su oni proveli beskrajno plutanje po dalekim vodama, koje je bilo teško i naporno i onima koji nisu pazili na količinu raspoloživih namirnica? Što su pušili obični mornari, ako je do Gvineje upljesniviljeno bilo sve ono što je od cigareta otišlo na put? Je li i njima avionom dopremljena pošiljka duhana iz Beograda? Je li

pronađen kradljivac dolara i sata na Galebu? Tek je nešto više podataka koji pokazuju odnose među pojedinim jugoslavenskim rukovodiocima. Kako su novinari isprva pratili samo Tita, a zanemarivali ostale u njegovoj pratnji, javila se ljubomora i negodovanje. Lazar Koliševski, Leo Mates, šef Titova kabineta, Veljko Mićunović, Dobrica Ćosić, svi su bili nezadovoljni. Na kraju su odnosi između Tita i najuže pratnje bili napeti, tako da je Broz odustao da makedonskom šefu Lazaru Koliševskom da poklon na kraju putovanja «kada on od mene beži i ne mogu nikako da ga uhvatim i sa njim razgovaram». Leo Mates, opet, nije ništa zavrijedio i Tito mu je bio spreman prije dati «25 po zadnjici». «On je ovoga puta stražno podbacio i vrlo je podao. Štambuka (šefa protokola, op. T. J.) ću odmah najuriti čim dođemo u Beograd» (202.).

Tri su osnovna politička problema neprestano prisutna u Žeželjevim zapisim putovanja po Africi: opasnost od Francuza, s kojima zbog rata u Alžiru Tito ima loše odnose, negodovanja zbog gvinejske povezanosti s Kinezima, Rusima i «ostalim istočnjacima» (u Conakryju je prijetila opasnost od demonstracija ruskih i kineskih studenata!) i opasnost od emigrantskih nezadovoljnika, napose hrvatskih. Tito je tijekom ove afričke turneje posjetio Ganu, Togo, Liberiju, Gvineju, Mali, Maroko, Tunis i Egipat. Vrlo je zanimljiv, gotovo neočekivan, stupanj rasističkih ispada (ili otvorene netrpeljivosti) jugoslavenskoga generala (vjerojatno i ostalih članova najužeg tima) prema mnogobrojnim afričkim vođama. Jedan od najslavnijih afričkih vođa Kwame Nkrumah, predsjednik Gane, ne samo da je kasnio na susrete s Titom, već je pokazivao omalovažavanje prema Jugoslavenima. «Obilazak Univerziteta u Akri. Maršal govorio studentima... Svi ti studenti su deca teških buržuja. Nema tu radničke studentarije. Sve je to korumpirana omladina... Primetio sam da je Nkrumah namignuo direktoru Univerziteta kada je predavao poklon – kinoprojektor. Nkrumah mi je izgledao ironičan i od tada mi se nije sviđao, pa sam dobijao utisak da je veliki buržuj i čovek koji liči na robovlasnika, pa čak i prodanu dušu.» (102.). Najgore je prošao predsjednik Liberije, koji je bio ne samo korumpiran i zainteresiran samo za vlastito bogatstvo, već je, kao potomak američkih doseljenika/povratnika, «nad domocima uspostavio još goru vladavinu nego beli kolonizatori» (117.). Tito je o činjenici da liberijski predsjednik «na mnoge stvari ne gleda slično kao Tito» bio informiran od Slobodana Penezića Krcuna. Njegovo je izaslanstvo boraca «nosilo loše utiske» o svim posjećanim zemljama u Africi. «Naši su se iznenadili kada su to čuli», naveo je Žeželj. Na Tubmanovim plantažama kaučuka radili su robovi! Nejasno je kako je jugoslavenski protokol mogao učiniti tako veliki propust da nije provjerio u kakve se sve ceremonije namjerava uključiti jugoslavenski državnik. Tako je Broz bio prisustan polaganju kamena temeljca novog masonskog hrama u Monroviji, gdje je «okupljena sva buržoazija sa popovima. Pravi crkveni obredi!» (118.). Od toga je trenutka, piše Žeželj, Broza neprestano pratio glas da je mason. O tijeku pregovora sa Seku Tureom u Gvineji ne donosi se ništa. Međutim, tamo su vidljivi bili nesporazumi jugoslavenskih liječnika i Gvinejaca. Njihove su usluge bile preskupe, a Kardelj je Titu pisao kako ta skupina očito nije bila dovoljno politički pripremljena. Pitanje je koliko su zapravo jugoslavenski političari bili pripremljeni na snažnu i pojačanu suradnju s Afrikom. Pitanje je koliko je nesvrstavanje započelo kao iskreno nastojanje da se pomogne izlasku iz «zagrljaja imperijalizma», a koliko je to bio isprva umjetni jugoslavenski projekt. Pitanje je i koliko su u Beogradu doista poznavali prilike na Crnom kontinentu i koliko su jugoslavenski političari bili spremni na pravo razumijevanje tamošnjih novih nacija. Drukčije je bilo s Marokom, Tunisom i Egiptom. Posjet prijatelju Naseru dramatisirala je invazija kubanskih emigranata u Zaljevu svinja, koja je Tita zatekla u Egiptu. Edvard Kardelj, Brozov zamjenik u zemlji, «uča iz Slovenije», kako ironično kaže Adamović, napisao je kako je s Mijalkom Todorovićem Plavim, potpredsjedni-

kom SIV-a, razmatrao «privrednu situaciju u vezi sa mogućim ozbiljnim zaoštavanjem s Amerikom» (192.). Međutim, upravo se na ovoj pojedinosti najbolje vidi koliko je izvrsnih, filmskih epizoda Adamović mogao puno bolje iskoristiti za svoju knjigu. Kako se samo zanimljivo moglo kontrastirati Brozovo putovanje u Afriku s nekoliko dana ranijim putovanjem Leonida Brežnjeva, zapravo drugog čovjeka SSSR-a u Gvineju. Doduše, pitanje je što je o ovom dijelu vanjskopolitičke djelatnosti Jugoslavije uopće obrađeno i poznato. Možda je vrijeme da se sukcesija ubrza povjesničarskim pritiscima: odlascima u Beograd i inzistiranjem da se svi na koje se odnosi građa u nekadašnjem glavnom gradu, njome počnu i mogu koristiti.

Miladin Adamović prebrzo je napisao neusustavljenu knjigu, a mnogobrojni, potencijalno zanimljivi elementi ostali su neiskorišteni. Ali zbog triju razloga knjiga je vrijedna pažnje: pokazuje kako se i što mislilo o vođama crne Afrike, pokazuje kako je djelovala jugoslavenska tajna služba i oslikava dio atmosfere na dvoru jugoslavenskog maršala. Adamović se ne upušta u vlastite prosudbe, ne donosi stajališta koji bi bili obilježeni «naknadnom pameću». U tome je smislu, novinarski, zanatski, uglavnom korektan. On temu ne razrađuje, već naprosto uvodi pojedinosti bez prethodnih objašnjenja. Ako smo bili obaviješteni o pojedinostima gradnje bazena za nilskog konja na brodu Lovćen, Titovim prelaskom s Galeba da bi obišao taj poklon liberijskog predsjednika Tubmana (uz čimpanzu) koji je putovao za Brijune (128.-131.) (Tito je kolegi darovao automobil), zašto onda ne objasni kada je Tito dobio slona! Za konja tek zaključiti može da je darovan u Tunisu (181.)!

Ni jedna knjiga nema znanstvenog aparata, niti se u njoj navodi odakle, kako i gdje se čuvaju navedeni dokumenti, dnevnici, koliko ih je i slično. Ni jedna nema iskoristivi indeks imena ili pojmova. Kod Matunovića uopće ne postoji, a kod Adamovića su navedena imena bez stranice na kojoj se spominju. Mnogobrojne su i tiskarske i pravopisne pogreške. Šteta što su dva potencijalno vrlo zanimljiva autora i materijala rezultirala ovako slabašnim ili lošim knjigama. Pohvala autorima što su se potrudili da nešto ipak zapišu. Kada bi barem njihovi hrvatski kolege koji su u sličnom položaju učinili isto.

TVRTRKO JAKOVINA

Marko NIKEZIĆ, *Srpska krhka vertikalna*, Biblioteka Svedočanstva, br. 15, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Uredila i uvodnu studiju «Na tragu srpske liberalne tradicije – ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka» napisala Latinka PEROVIĆ, Beograd 2003., 343 str.

Hrvatska historiografija možda i ima nekoga poput Latinke Perović, ali mi to ne znamo. Nije mi poznat nitko tko je u mogućnosti napisati studiju u kojoj bi argumentirano, jasno i korektno pokazao više desetljeća povijesti političkih ideja i ličnosti koje su ih zastupale, postaviti ih u odnos prema različitim tradicijama u hrvatskom društvu i koje se mogu prepoznavati u dugim trajanjima. Konkretno, tko je taj tko može u širi vremenski kontekst postaviti hrvatske proljećare, ali i Vladimira Bakarića i pokazati ih u odnosu prema hrvatskoj političkoj eliti iz polovice ili kraja 19. stoljeća? Samo bi se u takvom odnosu mogla uvidjeti stvarna važnost (ili posebnost) Hrvatskog pro-

ljeća, ali i razumjeti kako i zašto je ta politička opcija, kroz Koaliciju narodnog sporazuma iz 1990., poražena. U Hrvatskoj se, kao i u tadašnjoj Čehoslovačkoj, Mađarskoj, za razliku od Srbije, tradicija liberalnih komunista nakon rušenja sustava 1989. i 1990. nije odbacivala, ali su ipak reformatori iz sedamdesetih ustuknuli pred «novim početkom» iz devedesetih. Hrvatska «nulta godina» nije možda bila tako jasno naglašena kao u Miloševićevoj Srbiji, ali niti kod nas se nije puno učinilo da se o tradiciji 1971. i «masovnog pokreta» progovori na način koji bi to zasluživao. Isključimo li memoarske knjige, ni u Hrvatskoj se, baš kao ni u Srbiji, nije pisalo i raspravljalo o sedamdesetima. Ni u Hrvatskoj, osim kroz oporbene stranke, što je ipak velika razlika u odnosu na Srbiju, nije se pokušalo iskoristiti znanje i iskustva onih koji su bili popularni u nepopularnom, nedemokratskom, režimu. Istina, u Hrvatskoj je Proljeće očito bilo šire postavljeno od liberalizma u Srbiji, pa su i mnogobrojni sporedni, ali ipak prisutni, igrači iz sedamdesetih završili na različitim stranama. U Srbiji se nije dogodilo ništa slično.

Zašto je hrvatsko iskustvo s proljećarima bilo baš takvo kakvo je bilo, još ne znamo. Koliko su Tripalo i Savka naslonjeni na Mažuranića ili Starčevića, Cuvaja, Trumbića ili Stjepana Radića, možemo samo pretpostavljati. Zašto se historiografija ne bavi ovim problemima, a posebno nedavnim razdobljem, pitanje je na koje se ne može razložno odgovoriti. Koliko će biti naše zaostajanje u obrađivanju potencijalno najvažnije epizode hrvatske povijesti iz vremena Hladnog rata, za koje smo imali izvrsnu priliku da stvorimo zbirke oralne povijesti, sustavno prikupljamo dokumente, uhvatimo spojnicu sa zemljama koje su bile daleko iza nas (i tu, kao i u približavanju Europi, ali su nas prestige), iskoristimo blagodat završene epohe, a još živih aktera, pa pokažemo da smo u odnosu na mnoge bili ispred, ne smijemo ni pomisliti. Grijeħ nečinjenja pada kako na politiku, tako i na struku. Danas još više na struku, jer negativne ili atmosfere «bolje-se-u-to-ne-plesti» više nema. Na studije, ipak, i dalje čekamo.

U Srbiji tu prazninu ispunjava, kako pokazuje i «Srpska krhka vertikala» i uvodna studija «Na tragu srpske liberalne tradicije» Latinka Perović. Doktorica povijesti, visoka političarka iz razdoblja liberalizma u Srbiji, pripremila je izbor 37 istupa, uglavnom u zatvorenim forumima, predsjednika CK Srbije Marka Nikezićia od 28. studenog 1968. do kraja 1972. godine. Posebno je zanimljiva dugačka uvodna studija Latinke Perović o Nikezićiu i mjestu liberala u srpskoj povijesti. Koliko i je li uopće moguće liberalne iz Saveza komunista Srbije s kraja šezdesetih i prve dvije godine sedamdesetih godina 20. stoljeća staviti u tradiciju, slabašnu, ali ipak prepoznatljivu, pojedinaca koji su u Srbiju pokušavali uvesti demokratske ideje? Krajem šezdesetih u Jugoslaviji je sazrijelo vrijeme za promjene u Partiji i društvu. Razvoj koji je od 1948., kako piše Latinka Perović, bio dihotoman i s jedne je strane čuvao nezavisnost zemlje ne napuštajući osnovna sovjetska načela, jedine realne socijalističke formule i postupnog napuštanja sovjetskog modela, da bi se sačuvala neovisnost Jugoslavije, podvrgnut je temeljitom preispitivanju.

Marko Nikezić (1921.-1991.) rođen je u Beogradu u braku Crnogorca iz Starog Bara i Francuskinje Suzanne de Pré. Počeo je studirati arhitekturu, ali i kiparstvo, kao konačno i povijest, koju je upisao u Egiptu, tijekom veleposlaničkog službovanja, ostale su mu trajne ljubavi. Rat je proveo u ilegali, jedno vrijeme i kao sekretar SKOJ-a u Zemunu. Poslije oslobođenja sekretar je Gradskog komiteta SKJ u Beogradu, pa veleposlanik u Egiptu, Čehoslovačkoj i Sjedinjenim Državama. Od 1962. do 1965. pomoćnik je saveznog sekretara za vanjske poslove Koče Popovića, a onda i savezni sekretar. Od 1968. do 1972. godine predsjednik je Saveza komunista Srbije. Ostatak života, bez

javnih istupa, proveo je čineći ono što je, držao je, na Balkanu uvijek bila privilegija – baviti se godinama umjetnošću.

Nikeziću je, kako se može iščitati i u govorima koji su tiskani u knjizi, NOB i očuvanje neovisnosti zemlje 1948. godine, bili glavni čimbenici izlaska Jugoslavije iz provincijalizma. KPJ je izdržala najveće izazove. Sada je zadaća bila da se čvrstoća Partije upotrijebi za «demokratsko otvaranje» i konačno napusti sovjetska formula. «Početkom sedamdesetih godina XX veka, na probu su bili stavljeni i jedna koncepcija socijalizma i jedno shvatanje Jugoslavije» (45.). Trebalo je pronaći alternativu državnom socijalizmu, nacionalizmu, restaljinizaciji i recentralizaciji (14.). SKJ, partijska koja «u programu ima promenu društva, ne može ostati nepromenljiva». U osnovi Nikezićeve politike i politike liberala u Srbiji, bilo je (re)definiranje Jugoslavije. Srbija koja se poistovjećivala s Jugoslavijom plašila je sve druge u zemlji. Stoga se ona trebala okrenuti sebi, usredotočiti se na ono što ju je gospodarski moglo unaprijediti, ponašati se ravnopravno ostalima (41.). Srbija je, držao je Nikezić, trebala «investirati u sebe» (42.). Demokracija je bila moguća samo uz industrijalizaciju, podizanje kulturne razine u Srbiji.

Nikezićeve «liberalna» koncepcija naišla je na otpor u različitim krugovima. To što je u pitanje dovela Tita bio je samo jedan problem, navodi Latinka Perović. Problem je bilo i neslaganje s nizom političkih suparnika u Srbiji. Nikezić je 1972. protiv svoje koncepcije imao i Broza, ali i predsjedništvo SKJ, atmosferu nakon obračuna s hrvatskim vodstvom, prema čemu je Srbija imala jasnu rezervu. Kritizirani su zbog tehnokratizma, liberalizma i prozapadnjaštva (44.) i, za sada ipak neispitanih i na konkretnim primjerima nedokazanih, pritisaka Sovjetskog Saveza. U svakom slučaju, drži Perović, Srbija je imala dvije mogućnosti, od kojih su obje «odlagale sinhronu modernizaciju Srbije» (72.). U jednoj je trebalo ekonomski razvijati republiku, ne rušeći politički monopol Partije, a druga je držala da Jugoslavija Srbiju dovodi u podređen položaj. Dobrica Ćosić i Dragoslav Draža Marković, čiji su zapisi i dnevници objavljeni, najbolji su pokazatelji kako su promišljena druga dva rješenja. Sve se uklapalo u shemu po kojoj su u 20. stoljeću u Srbiji postojala dva glavna politička naraštaja, radikali i komunisti. Oba su bila isključiva, oba socijalno i nacionalno revolucionarna. Nikezić je bio personifikacija krhke, ali prisutne liberalne struje, koja je poražena prva. Poraz su, međutim, do kraja 20. stoljeća doživjele i ostale dvije koncepcije. Poražna je ideja Jugoslavije s posebnim položajem Srbije, a do kraja 20. stoljeća i koncepcija etničke države srpskog naroda (77.-79.).

Smjena Marka Nikezića i Latinke Perović i nekoliko tisuća «tehnokrata» i direktora velikih i važnih poduzeća u Srbiji, nije rezultirala izborom snažnog čovjeka na čelu srpske partijske organizacije. Doktor Tihomir Vlaškalić, koji je Nikezića zamijenio, bio je daleko od neupitnog autoriteta, još dalje od nesumnjiva vođe. Na čelu SKS-a ostao je dulje od svih svojih prethodnika i nasljednika. U Srbiji se u tome razdoblju dogodio i savez s dijelom inteligencije. Kako on nije bio moguć ni na liberalističkoj (demokratskoj), a ni na dogmatskoj osnovi (jer osuda za konzervativizam bila je podjednako neprihvatljiva), dogodio se na «nacionalnoj osnovi». On nije postojao kao program, ali usporediv je s onim što je Staljin učinio tijekom Drugog svjetskog rata, piše Latinka Perović (70.).

Zanimljivo bi bilo usporediti ono što se dogodilo u Srbiji s novim, poslije-proljećarskim, vodstvom u Hrvatskoj. Je li Zagreb bio sretniji što je dominantni tip političara «bliži modelu satrapskog vazala nego autonomne političke i intelektualne ličnosti», kako je Nebojša Popov opisao one koji su u Beogradu naslijedili liberalne, personificirao Vladimir Bakarić, ali i Josip Vrhovec, Milka Planinc? Kako je, konačno, dubin-

ski, izgledalo stanje u Hrvatskoj nakon šoka zbog smjene Savke i Tripala? Jesu li liberali u Srbiji bili mudriji kada su odbili «neslavno pasti», ne misleći na vlastito mjesto u povijesti, već kako «ne napraviti u Srbiji veću pustoš», ne izolirati je još više (83.), od prolječara? Korisno bi bilo analizirati koji je bio položaj hrvatske inteligencije tijekom sedamdesetih godina, jer ona sasvim sigurno nije s partijskim vodstvom šurovala na nacionalnoj platformi.

Iako neki od Nikezićevih govora imaju osobine tada prevladavajućeg stila visokih političara, ipak je dojam da je riječ o čovjeku koji je bio pravi analitičar. Pretpostavlja se da će neki budući izbor Nikezićevih diplomatskih depeša i brzovanja biti pravi užitak za nekoga tko će analizirati njegovu diplomatsku karijeru.

Latinka Perović bila je jedna od izravnih i važnih sudionica nekoliko godina srpske politike kraja šezdesetih i sedamdesetih godina. Nakon političke marginalizacije postala je odlična povjesničarka. Njezinim odlaskom kao i odlaskom ostalih liberala iz politike, Srbija je zasigurno puno izgubila. Dobila je srpska historiografija i povjesničari iz svih onih zemalja kojima mogu biti zanimljive studije o Srbiji 19. i 20. stoljeća. Unatoč velikoj dobiti za struku, vjerojatno bi bilo bolje da su Latinka Perović i Marko Nikezić ostali u politici. Da su tada postavljena pitanja modernizacije provedena, tranzicija iz jednopartijskog sustava u višestranačje doista bi i značila demokratizaciju. Marko Nikezić i Latinka Perović u politici su trebali ostati zbog jačanja krhke srpske vertikale. Zbog svih onih koji su s tom krhkom vertikalom mogli lakše surađivati, za sve nas koji smo proživjeli i osjećamo posljedice «ratova za jugoslavensko naslijeđe».

TVRTRKO JAKOVINA

HRVOJE KAČIĆ, *U službi domovine*, Matica hrvatska, Zagreb 2003., 475 str.

Knjiga Hrvoja Kačića *U službi domovine* govori nam o borbi za nezavisnost Hrvatske u razdoblju od 1900. do 1992. godine, u kojoj je autor aktivno sudjelovao. Podijeljena je na šest poglavlja i to: "Povijesna prethodnica", "Vrijeme promjena", "U međunarodnoj areni", "Prkos i hrabrost u obrani Dubrovnika", "Priznanje državnosti" i "Potvrda integriteta".

U uvodnom dijelu knjige je predgovor koji je napisao naš poznati povjesničar Trpimir Macan. Uz ovaj predgovor tiskan je i predgovor za prvo izdanje ove knjige na engleskom jeziku koji je napisala Kathleen Wilkes, a koja je tiskana 2002. godine u nakladi Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar" u Zagrebu. Knjiga je do sada doživjela dva izdanja. Na kraju je kazalo imena i mnogobrojni prilozi, autorova "Napomena uz ovo izdanje" i bilješka o piscu.

Poglavlje "Povijesna prekretnica" dotiče se događaja 1990. u Hrvatskoj i Jugoslaviji u čijem su središtu uvođenje višestranačkog sustava, izbori za prvi hrvatski demokratski Sabor. Iz ovog dijela knjige najviše se doimlja odjeljak u kojem autor obrazlaže čitatelju zašto je on na izborima bio nezavisni kandidat, iako je podržavao izborni program Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Zanimljiva su i autorova razmišljanja o jugoslavenstvu i njegovu slomu 1991. godine. Većina ostalih priloga ovog pogla-

vlja izvrstan su dokumentarni materijal toga vremena, čiji je autor knjige ujedno bitno utjecao na njihov nastanak i koji ih je oblikovao i stvarao.

U poglavlju "Vrijeme promjena" opisuju se događaji u 1991. godini, a koji su usko vezani s položajem Hrvatske i borbom za njezinu nezavisnost. U njima autor raspravlja o mnogim temama, jedna je i o Jugoslaviji kao državi za koju autor smatra da je bila povijesni nesporazum, ali je u to vrijeme imala svesrdnu potporu većine zemalja svijeta. U tome je autor uočio veliku opasnost koja bi mogla onemogućiti uspostavu samostalne Hrvatske. Zato on u svojoj političkoj aktivnosti upire sve snage da objasni svijetu da Jugoslavija nije demokratska država, da se u njoj parolom "bratstvo i jedinstvo" provodi srpska hegemonija, da ona nije jedinstvena kako se to u svijetu misli te da u njezino velikom dijelu komunizam nije srušen. Autor oštro kritizira jugoslavenskog ministra vanjskih poslova Hrvata, Budimira Lončara koji se bori za očuvanje Jugoslavije. U svezi s navedenim, autor je svjetskoj javnosti želio dokazati da pojam jedinstvo jedno znači u demokratskom svijetu, a drugo u Jugoslaviji. U demokratskom svijetu znači zajedništvo, međusobnu suradnju i solidarnost svih naroda, a u Jugoslaviji je jedinstvo sredstvo za podčinjavanje drugih naroda srpskoj hegemoniji. Za autora je integralno jugoslavenstvo kao pretpostavka ili proizvod "jedinstvene" Jugoslavije neodrživa pogreška i kobna zabluda. Zato on traži da Hrvati okrenu novu stranicu «(...) vlastite povijesti gradeći putove suradnje, razumijevanja, dogovaranja i dijaloga. Krenimo putem koji nam utire Europa jer je to jedini način da joj se približimo».

U poglavlju "Vrijeme promjena" ima i drugih zanimljivih priloga kao što su oni u kojima autor opisuje njegov prvi posjet sjedištu NATO-a gdje su mu kao predsjedniku vanjsko-političkog odbora Sabora odgovorni u Savezu dali do znanja da NATO neće braniti Hrvatsku i Sloveniju ako ih moćna JNA napadne. Kad im je autor rekao: «Pa hoćete li dopustiti da mi Hrvati postanemo Kurdi Europe?» odgovor je bio: «Nažalost i to će se vama prije dogoditi nego bi mogla uslijediti intervencija naših oružanih formacija.» Ipak, u Političkom odjeljenju NATO-a izrađen je u svibnju 1991. godine plan "Europski Libanon" u kojem se naznačuje mogući razvoj događaja na prostorima bivše Jugoslavije. Plan je trebao potaknuti predstavnike svih država članica NATO zemalja da bez odlaganja razmotre dramatične odnose koji će uslijediti u neposrednoj budućnosti na tlu Europe.

Vežama koje je autor 1991. uspio uspostaviti u Bruxellesu, koji je često posjećivao, učinio je sve što je mogao da sačuva netaknute hrvatske granice, posebno granicu prema Crnoj Gori. Iz podataka koje autor donosi u ovoj knjizi saznajemo da je nakon godinu dana dobio sljedeću vijest: «Možete biti sigurni, Prevlaka je vaša.» odjeljku ovog poglavlja nalaze se i druga važna autorova razmišljanja, kao npr. o JNA, hrvatsko-slovenskoj suradnji, agresiji Beograda na Hrvatsku, apelu koji je autor uputio predsjedniku parlamenta Europske zajednice 28. lipnja 1991. u kojem ga upozorava na pogoršanje odnosa u bivšoj Jugoslaviji koji su izvan kontrole zbog primjene brutalne sile od zapovjedništva Jugoslavenske armije te u njemu traži zaustavljanje krvoprolića.

Poglavlje "U međunarodnoj areni" donosi više kraćih podnaslova o međunarodnoj konstelaciji u 1991. godini. Autor u njima iznosi svoja nastajanja da u međunarodnim okvirima afirmira ideju samostalne hrvatske države sa željom da međunarodnim političkim krugovima objasni bit Jugoslavije. Pri tome upozorava i na neke nediplomatske postupke tadašnjeg ministra vanjskih poslova Hrvatske, koji su štetili Hrvatskoj u njezinoj borbi za međunarodno priznanje. Ovaj odjeljak sadrži obilje važnih događaja vezanih uz aktivnosti autora za međunarodno priznanje Hrvatske (autorov govor pred lordom Carringtonom, sudjelovanje na konferenciji u Haagu,

razgovori s crnogorskim političarima o agresiji na Dubrovnik i Konavle, hrvatsko-crnogorskoj granici, Haškom sporazumu o primirju, posjeti predstavnika diplomatskog zbora Dubrovniku itd.). Znakovit je i prilog ovog poglavlja pod naslovom "O promjeni granica ne može se pregovarati" u kojem je autor u intervjuu novinaru *Slobodne Dalmacije* izjavio da se o granicama među republikama bivše Jugoslavije ne može pregovarati. U tom razgovoru decidirano je izjavio da se ne smiju poticati inicijative o podjeli Bosne i Hercegovine, iako takvo stajalište nije imao tadašnji ministar vanjskih poslova Hrvatske Zvonimir Šeparović.

Čitatelju će sigurno biti najdojmljivije poglavlje "Prkos i hrabrost u obrani Dubrovnika". To poglavlje odnosi se na 20% ukupnog sadržaja knjige pa je to najopširnije poglavlje. Iz njega saznajemo o vapajima Dubrovnika za obranom, mjerama koje su poduzimane za osiguranjem života stanovnika Dubrovnika, rušenju Dubrovnika koje su provodile paravojne srpsko-crnogorske jedinice i jedinice JNA, konvoju "Libertas" te posebno o diplomatskim mjerama koje je autor poduzimao u svijetu za spas Dubrovnika. U svezi s tim autor konstatira: «Pritisak svjetskog javnog mnijenja, pa i diplomacije bio toliko očigledan da se jugoslavenski ministar vanjskih poslova Vladislav Jovanović morao ograditi od vojnih akcija na dubrovačkom području.» Opisujući sve okolnosti vezane uz ove događaje, autor hrabro demantira sve neistine koje su se u krugovima ondašnje vlasti plele oko navodne kolebljivosti Dubrovčana u pružanju otpora agresoru kao i obrani grada. U intervjuu koji je dao novinarki *Večernjeg lista* Đurđici Ivanišević autor je istaknuo da su Dubrovnik branili i obranili Dubrovčani uz ostale snage koje su im došle u pomoć. Onaj koji u to ne vjeruju, kaže autor, «(...) neka prije nego što se upusti u takve ocjene i objede pogleda u popise poginulih, i to u direktnim borbama». U svezi s tim je izjavio: «Nećemo Zagrebu dokazivati hrvatstvo Dubrovnika.» Dubrovnik je, kaže autor, «Beogradu i Titogradu pokazao i dokazao da je hrvatski, a ako bude potrebno to će ponovno učiniti i prema Trebinju, Bileći ili Nikšiću. Ali je nedopustivo očekivati da svoje hrvatstvo Dubrovnik treba dokazivati Zagrebu. Dubrovnik plače i ječi, trpi i ponosna čela pred svima ostaje nepokoren. Dubrovnik se moli Bogu i kleči samo pred sv. Vlahom». Ovo poglavlje sadrži i druge važne informacije koje govore o oslobađanju Dubrovnika, dubrovačkog primorja i Konavala od srpske i crnogorske okupacije.

U posljednja dva poglavlja autor se osvrće na priznanje hrvatske nezavisnosti i potvrdi njezinog integriteta. Među prilogima tih poglavlja vidljiva je i autorova svestrana angažiranost za ostvarenje tog postignuća.

U zaključku ovog prikaza treba podvući da se ovo djelo Hrvoja Kačića, kako je s pravom u predgovoru prvog engleskog izdanja istaknula Kathleen Wilkes, sastoji od članaka, govora, dopisa, izvješća, intervjuja i tekstova većinom napisanih ili izgovorenih tijekom 1991. i 1992. godine, a ponešto i do 1995. (do "Oluje" za koju autor kaže da je u njoj Hrvatska izvršila obveze koje je preuzelo Vijeće sigurnosti). Vještina je autora što je sve te govore, izvješća i intervjuje znalački povezo u učinkovit od njih koherentnu cjelinu. Autor je, može se reći, pri izričaju i suviše zatamljivao svoju osobnost i ulogu u kreiranju vrlo bitnih odluka koje je poduzimao hrvatski politički vrh na čelu s predsjednikom Tuđmanom. Pažljivi čitatelj i čitatelj koji čita između redaka uočit će veliku ulogu autora u ostvarenju hrvatske samostalnosti, obrani Dubrovnika i očuvanju južnih hrvatskih granica. Nažalost, zbog autorova načelna stajališta u vođenju politike drugi su se kitili uspjesima koji su trebali pripasti njemu.

Dobro je što je ova knjiga izašla iz tiska. Velike su Kačićeve zasluge u međunarodnom raskrinkavanju "Memoranduma" SANU-a i Miloševićeve politike. Prijateljske veze autora s poznatim svjetskim ličnostima kao i lobiranje autorovih prijatelja za

Hrvatsku i Dubrovnik te njegova diplomatska talentiranost i uglađenost pridonijeli su da je svijet na vrijeme uvidio sve srpske i crnogorske planove u onemogućavanju da Hrvatska postane samostalna i da od njezina nacionalnog tkiva otrgnu njezin biser Dubrovnik i jug Hrvatske.

Nesuđeni prvi ministar vanjskih poslova iznosi nam u ovoj knjizi mnoge tajnovitosti koje nam danas s vremenske distance omogućuju da bolje razumijemo vrijeme u kojem je Hrvatska ostvarivala svoju slobodu. Treba cijeniti Hrvoja Kačića koji je u nesklonom vremenu uspio od početka do kraja svoje političke karijere sačuvati svoju samostalnost i neovisnost od struktura vlasti. Kako kaže Kathleen Wilkes, Kačić je bio «(...) lojalno privržen svojoj zemlji Hrvatskoj radije nego nekoj političkoj stranici». Tu je nezavisnost pokazao u ovoj knjizi ne plašeći se uvijek reći istinu pa i državnim autoritetima. To je mogao jer je za vrijeme zastupničkog mandata (1990. - 1992.) sve poslove u saboru obavljao kao volonter. Zaista, u današnjem vremenu to je čudno, ali pošteno. Mnogobrojni političari trebali bi slijediti taj primjer. Na žalost, oni rade suprotno.

Knjiga Hrvoja Kačića je svjedočanstvo vremena. Opisuje sudbonosne događaje koji su se dogodili u vrijeme rađanja hrvatske samostalnosti i nezavisnosti i koji se isprepliću s ulogom autora u njihovom stvaranju i nastajanju. Na tu vrijednost knjige upozorio je u njezinu predgovoru povjesničar Trpimir Macan napisavši: «Kačić pokazuje te godine (1991. i 1992.) s veoma osobnoga gledišta ne smetnuvši ni u jednom trenutku s uma bit glavnih odnosa. Onaj tko želi saznati ključne obavijesti o nastanku samostalne i nezavisne Hrvatske, upoznat će ih u knjizi Hrvoja Kačića *U službi domovine* koja se temelji na nepobitnim dokazima o događajima koje opisuje».

FRANKO MIROŠEVIĆ

Jakša RAGUŽ, *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu*, Metković, Zagreb 2004., 520 str.

Poveća knjiga objavljena u izdanju Maticе hrvatske iz Metkovića i Hrvatskog instituta za povijest obrađuje tematiku Domovinskog rata na Delti Neretve, kompletirajući pri tomu i širi prostor obližnje Hercegovine s kojim je jug Hrvatske fizički tijesno povezan, a gospodarski i prometno međuovisan.

U uvodu (5. - 7.) autor iznosi glavna pitanja i temeljne postavke na koje je pokušao odgovoriti, izvore koje je koristio radeći u arhivima, proučavajući novinstvo i knjige ili razgovarajući s neposrednim sudionicima. U prvom poglavlju «Zemljopisne i narodnosne odrednice hrvatskog Poneretvlja» (9. - 12.) saznajemo ponešto o prometnicama i gospodarstvu, o etničkom sastavu stanovništva, uz neznatnu srpsku manjinu koja nigdje ne premašuje 3%, a zauzima vodeće položaje u gradu, upravi, policiji i glavnim poduzećima. «Četnički pokret u Poneretvlju tijekom Drugog svjetskog rata» (13. - 24.) predmet je interesa sljedećeg poglavlja. Promatrajući situaciju na lokalnoj razini autor tvrdi da su u Metkoviću vodeći ustaše politički zrelije nastupali i razboritošću spriječili ubijanja i pljačku, iako se u Metković slijevaju kolone prognanih Hrvata iz Hercegovine. Dobri odnosi četnika s jedne strane i prvo Talijana, a potom Nijemaca s druge strane, potrajat će do 1944. i poštediti srpska sela nasilja i otimačine. Stradanja Gluščana bit će izravna posljedica njihova nepouzdanog savezništva

s Nijemcima. Naime, četnici iz sela izbjegavali su napasti partizane, što je rezultiralo odmazdom. Pravi rat se u Poneretvlju rasplamsava tek na proljeće 1992. sa širim valom agresije u BiH, pa je za slučaj juga Neretve najvažnije pratiti događaje u istočnoj Hercegovini. Stoga «Početak Domovinskog rata u hrvatskom Poneretvlju» (25. - 57.) donosi ponešto drukčiji tijek negoli u drugim krajevima Hrvatske. Hercegovački Srbi prebrajaju žrtve iz Drugog svjetskog rata, grade nove kosturnice, krivotvore podatke i u medijima uspijevaju potisnuti sliku o mnogobrojnom hrvatskom pučanstvu istočno od Neretve. Gomilaju se snage JNA, prijete paravojne postrojbe iz Trebinja, dovlače opremu i rezerviste u Čaplinu i Mostar. Ne skrivaju namjere i otvoreno izjavljuju da je srpska granica, u najgorem slučaju, na Neretvi. Oružje Teritorijalne obrane, u vlasništvu općina, povučeno je i distribuirano u područja uglavnom pod nadzorom Srba ili u skladišta pod kontrolom JNA. U organiziranju hrvatske obrane uključuju se mnogobrojne organizacije kao npr. liječnici, vatrogasci, radnici raznih gradskih službi, a premda su i lovci mogli biti važni zbog naoružanja i poznavanja terena, u početku glavni nosioci obrane postaju profesionalni policajci.

“Osnutak prvih hrvatskih obrambenih postrojbi u Poneretvlju” (59. - 91.) predmet je interesa četvrtog poglavlja. Prvi vojnici nisu bili ni uvježbani, ni visoko disciplinirani, a osobito ne kvalitetno naoružani. Opći konsenzus po pitanju obrane nije uvijek postojao, izvršeni su prvi koraci u nabavci oružja i opreme, isprepletale su se ovlasti, uz pojave lokalpatriotizma do ekscesne razine, no ipak se uspijevaju oformiti postrojbe ZNG-a i odredi narodne zaštite, te najvažnija 116. dubrovačko-neretvanska brigada. Nastupaju tjedni neizvjesnog, napetog i turistički uništenog ljeta 1991., razvija se solidarnost, ispomoć i odricanje. “Naoružavanje Srba Poneretvlja” (93. - 124.) koordinirala je JNA iz Hercegovine, kopnenim i zračnim putovima. Po srpskim selima i gradovima BiH dijelilo se ili jeftino prodavalo i oružje i oprema i streljivo, okupljali i slali dobrovoljci na Hrvatsku, promicali vojni konvoji, skladale pjesme i prigodni dokumentarci. Nemali dio srpskog zapovjedničkog kadra JNA potjecao je iz tih prostora. Glušci, praktički jedino srpsko selo u metkovskoj općini, smješteno na važnoj prometnici za Čaplinu, gotovo da nije imalo nenaoružanog čovjeka. Raguz se detaljnije osvrnuo i na psihološke momente rata: širenje glasina, manifestiranje snage, preljetanje zrakoplova, produblivanje sukoba između “lijevih” Ploča i “desnog” Metkovića, mitingašenje, iskapanje posmrtnih ostataka srpskih žrtava iz Drugog svjetskog rata uz pozive na osvetu i konačni obračun. “Akcija Zelena tabla - Male Bare” (125. - 183.) osigurala je Hrvatskoj veće količine oružja iz pločanske ratne luke JNA. Premda detaljno isplanirana zbog nejasnih sukoba oko nadležnosti samo je dijelom uspjela. Posljedica je bila da su Jugoslavenska ratna mornarica i Ratno zrakoplovstvo napali Ploče, blokirali luku brodovima i dugoročno joj zaustavili prometovanje. Grad je uglavnom bio pošteđen civilnih razaranja. Nisu svi kamioni odvezenog oružja stizali na prava mjesta i u pouzdane ruke, ali zbog nedostatka izvora autor njihovu daljnju sudbinu nije pratio. Raguz detaljnije navodi imena pilota i srpskih zapovjednika, nastalu materijalnu štetu i gubitke. Sedmo poglavlje nosi naslov “Početak srpsko-crnogorske agresije na jug Hrvatske” (185. - 278.). Autoru nije promaknulo da je dio srbijanskih rezervista iz Užičkog korpusa JNA bio nesklon ratovanju i da je među njima ideološka indoktrinacija velikosrpskih medija bila slabija. Stoga se glavni zadaci agresije prebacuju na brojčano i tehnički slabije opremljen Titogradski korpus te snage iz vojnopomorskog sektora Boke. Iz sela istočne Hercegovine bježi nesrpsko civilno stanovništvo, ostavljajući za sobom prazne kuće, cijela imanja i veći dio stoke, što je idealna meta crnogorskim rezervistima za pljačku. Napadaju se Dubrovnik i Popovo polje, granate padaju po Neumu i okolnim selima. Pokušaj poticaja oružanih snaga Hrvata u zapadnohercegovačkim općinama na eventualnom angažmanu njihova ljudstva

istočnije od Neretve, po jednom od sugovornika, posve propada. Političke strukture općina koje su igrale na kartu izbjegavanja sukoba i pacifikacije teritorija, nerazumno vjerujući u obećanja JNA o čijem se pokriću nije moglo govoriti nakon Ravnog, prevarile su se u procjeni, što se vrlo brzo pokazalo na terenu. Autor stolačkim muslimanima zamjera taktiziranje i izdaju Hrvata kad je već bio potpisan i dogovoren plan suradnje i uzajamne pomoći. Pokušavajući odgovoriti zašto su tako postupili, izvlači sjećanja iz Drugog svjetskog rata i dobre četničko-muslimanske suradnje na stolačkom primjeru i, možda neuvjerljivo, objašnjenje gubitka vlasti od utjecajnih begovskih porodica kojima je nepodnošljivo da im vladaju potomci njihovih kmetova. Stišće se opsada juga Hrvatske, posvuda se ruše mostovi i prekidaju komunikacije, dvije strane već kontroliraju Srbi, a zaustaviti ih na posljednjoj odstupnici na trećem smjeru kraj Hutova u Hercegovini nema tko. Stoga Raguž objašnjava opravdane vojnostrateške razloge intervencije hrvatskih oružanih snaga, u prvom redu 116. brigade, na području BiH. Plitkom i dugom granicom jug Hrvatske i Hercegovine zemljopisno su blisko srasli, stoga su hrvatske snage morale zaći u Popovo polje ili dići ruke od svega, jer bi uspjeh realizacije srpskih nauma na planu presijecanja linije Mostar-Ploče doveo do likvidacije preostalih snaga istočnije i rezultirao padom cijelog sektora Jug. Hrvatske snage nisu uvijek koordinirale pokrete postrojbi niti imale kontrolu nad svojim ljudstvom. Granica razdvajanja držala se slabo, u skupinama tehnički inferiornih, neuvježbanih i neupućenih vojnika, bez prave protuzračne obrane s jedva ponekom boljom puškostrojnicom, ali ustrajno. "Obrana i pad istočne Hercegovine" (279. - 361.) obrađeni su u posebnom poglavlju. Vojna srpska prevaga bila je postupna: instaliranje provjerenih i pouzdanih časnika, blokada prometnica, opkoljavanje i granatiranje Čapljine, tiha okupacija istočnog dijela mostarske općine, miniranje mostova na Neretvi, prekid cestovnih i željezničkih komunikacija i blokada veza, suspendiranje civilne vlasti i sl. Gdje ima dostupnih podataka, autor koristi i srpske izvore i njihovu interpretaciju pojedinih događaja i napada. Detaljnije se osvrće na važnu borbenu akciju: bitku za Stolove. Granate nisu štedjele ni duševnu bolnicu. Šteta što je cjelina "Rat ulazi u hrvatsko Poneretvlje" (363. - 368.) sadržajem najkraće poglavlje. Raguž bi dobro učinio da je više prostora posvetio javnom i društvenom životu ratnih godina u Poneretvlju, zajedničkom zanosu i motivaciji, stradanjima prognanika te njihovim teškoćama i neprilagođenim oblicima ponašanja uz neizostavni kriminal i šverc. "Slučaj Glušci" (369. - 389.) obrađen je u posebnom poglavlju. Riječ je o akciji policijskih specijalaca koji su računajući na važan geostrateški položaj naoružanog sela upali i djelomično razoružali Glušćane. Kasnije su svi primjenom Zakona o oprostima oslobođeni od sudskoga gonjenja i krivičnih prijava zbog posjedovanja oružja. Posljedica svega bilo je miniranje srpskih kuća po Metkoviću od hrvatskih snaga. Opisujući "Zračno artiljerijska razaranja Poneretvlja" (391. - 437.) autor nam predočava stradale ljude, navedene imenom i prezimenom, opisima rana i uništenjem kuća, zgrada i imovine, imena egzekutora i pilota u bombarderima. Svaka ulica dobiva svoj značaj, ulogu i mjesto, često popraćena fotografijama o razaranja civilnih ciljeva i vođenju rata na osvetničkoj razini bez stvarne potrebe i vojne svrhe. "Stanje na bojišnici u travnju - lipnju 1992." (439. - 482.) postupno se smiruje i stabilizira. Za jug Hrvatske u promatranom razdoblju najvažnija je intervencija bila razoružanje čapljinske vojarne, jedne od većih prijetnji. Zaustavljanje travanjske ofenzive, na koju su krenule sve snage JNA iz istočne Hercegovine, poneki oboren i oštećen zrakoplov, pomicanje crte bojišta vraćaju donekle normalan život u Poneretvlje. Knjiga sadrži i "Zaključak" (483. - 485.). Među priložima (487. - 500.) ističu se kratka reportaža o uspješnoj organizaciji ratnog zdravstva u Metkoviću, dvojbe i preispitivanje savjesti pilota koji je bombardirao svoj zavičaj te osobna sjećanja na mučenja i torture trojice

preživjelih logoraša. Sažetak na njemačkom jeziku (501. - 502.) te autorova poimenična zahvala (503. - 504.) uz bogat i sadržajan popis izvora i literature (505. - 508.) upotpunjeni su izvacima iz receznija Mirka Valentića i Trpimira Macana (509. - 511.). Šest zemljovida korisno je za objašnjenje smjerova akcija na terenu, a objašnjavaju i etničku sliku šireg prostora. Knjiga uz rijetka ponavljanja, s ponešto pretjeranih riječi i poneku zajedljivost opisuje tijek Domovinskog rata na Neretvi. Mora se reći da je autor dao suviše pojedinosti u tekstu, da su neke cjeline i sa svim podacima mogle biti kraće, a izostavio je uvijek korisno kazalo osoba. Novinske vijesti trebalo bi češće provjeravati. U cjelini promatrana, Raguževa knjiga još je jedan vrlo uspio dokaz da su iznimno korisna istraživanja na mikrorazini, a to ne vrijedi samo za Domovinski već i za Drugi svjetski rat. Nadamo se da će ova knjiga potaknuti mnogobrojna slična istraživanja.

MARGARETA MATIJEVIĆ

Emmanuel TODD, *Kraj imperija (izv. Après l'Empire. Essai sur la décomposition du système américain, Gallimard 2002.)*, Masmedia, Zagreb 2004., 228 str.

U posljednjem desetljeću pojavilo se mnoštvo literature koja se bavi ulogama velesila u povijesti i sadašnjosti, a napose se pozornost usmjerila prema ulozi Sjedinjenih Američkih Država jer su one nakon okončanja hladnog rata i pada Sovjetskog Saveza preuzele položaj najjače svjetske sile. Za autora ove knjige, koja je već privukla međunarodnu pozornost, dominacija jedne velesile nije problem po sebi. Problem se javlja u američkom unilateralnom ponašanju, koje ne može uvijek biti prihvatljivo ostalim zemljama.

Emmanuel Todd je francuski antropolog i povjesničar, koji je postao poznat u globalnim razmjerima kada je među prvima, još sredinom 1970-ih, prognozirao raspad sovjetskog imperija. Kombinacijom povijesne, demografske i antropološke analize upustio se u spekulaciju novog predviđanja po kojemu će i razdoblje američkog imperija biti dovršeno sredinom ovoga stoljeća. Novom knjigom uhvatio se u koštac s američkim svijetom imperijalne politike, smjestivši je u kontekst 11. rujna 2001. i svih popratnih posljedica toga fatalnog dana.

Uvodni dio knjige ukratko analizira radove intelektualaca iz tzv. američkog establišmenta (P. Kennedy, S. Huntington, Z. Brzezinski, R. Gilpin, H. Kissinger, F. Fukuyama i dr.). Oglad će nas uputiti i prema mnogobrojnim intepretacijama, novim sintagma i podacima. Tako ćemo saznati da u američkoj znanosti postoji podjela na treći svjetski rat, koji se odnosi na razdoblje hladnog rata, i četvrti svjetski rat u kojemu Amerikanci vode rat protiv svjetskih terorista, zapravo protiv islamskih ekstremista. Na razmišljanje će nas ponukati i citiranje teze da između demokratskih zemalja ne dolazi do ratova, ali što se može učiniti kad povijest ne poznaje vječni mir, a najstarije demokracije se pretvaraju u oligarhijske sustave s novim nadklasama.

Todd dosta prostora posvećuju ulozi demografske tranzicije kao procesu koji mijenja svijet u progresivnom smjeru. Ti su procesi ključni za manje razvijene zemlje, u ovom slučaju i za mnogobrojne muslimanske zemlje, jer kontrola rađanja donosi prekide s tradicionalnim načinom života i pad nepismenosti. Međutim, Todd ne vidi u napretku linearni uspon tako da je modernizacijski uzlet redovito praćen krizama i

nasilnim ponašanjem, koje su ipak samo prolaznog obilježja. U jednom dijelu knjige (46.-49.) autor se osvrće i na "jugoslavenski slučaj" u kojemu pronalazi primjer interakcije komunističkog pada i islamske tranzicije (pad fertiliteta), prema kojoj zaključuje da je u slučaju muslimanskog stanovništva riječ o tipičnom primjeru tranzicijske krize koja potiče terorizam ali nije veći strateški problem.

Knjiga donosi i pokušaj usporedbe imperijalnih dimenzija između SAD-a i Rimskoga Carstva. Prema autoru, obje, jedna u antici a druga danas, ciljaju na uspostavu globaliziranoga gospodarstva što se može postići jedino vojno-političkim procesima. Drugim riječima, to nisu procesi miroljubive demokratizacije, nego želja da se vlada svijetom i da ga se preobrazi prema vlastitim interesima. Todd argumentirano pokazuje da zahtjevi za liberalizacijom globalnog tržišta nikako ne mogu dovesti do jednakosti, a to znači da se ne može uspostaviti niti sustav stabilnosti. Ipak, kad je riječ o povijesti američkog imperijalizma, Todd ne vidi samo negativnu stranu. Ističe primjer Marshallova plan kao "konstruktivan fenomen" jer je njime izbjegnuto ponavljanje velike svjetske krize poput one iz 1930-ih čime bi vjerojatno ponovno bio ugrožen mir u Europi.

Kao što je već navedeno, Todd "sa sigurnošću" predviđa da oko 2050. više neće biti američkog imperija (85.). Razloge vidi u nedovoljnoj vojnoj i gospodarskoj moći prisili, padu privlačnosti ideološkog univerzalizma, ružičanju slobodnog tržišta i nedopuštanju egalitarnog tretiranja naroda. Todd u opisu vojnih slabosti tvrdi da se Amerikanci nisu nikada u povijesti sukobili s neprijateljem po mjeri i da im nedostaje duh žrtvovanja što ih ometa u uspostavi imperijalnog prostora. Uz to ide i veliki trgovački deficit koji upozorava na duboke manjkavosti strukture američkoga gospodarstva, ali i neuspjeh integracije crnačkog i hispanskog stanovništva koji počiva na nejednakosti i isključivanju tih skupina Amerikanaca. Todd prikazuje i položaj američkih Židova koji ne odiše optimizmom. Prema njemu, američki Židovi projiciraju na vanjski svijet strah koji je u njima jer su "igračke" jedne nazadne diferencijske dinamike američkog društva, a zatim i dodaje priču njegova djeda, porijeklom austrijskog Židova, uznemirenog rasnom strašću toga društva koje ga podsjeća na mladost u Beču!

Ovo djelo pruža mnoge teze koje su potkrijepljene brojnim, nama malo poznatima podacima. Ostaje suočavanje s poznatim interpretacijama. Je li Americi nužno da se prihvati povijesnog poziva kojim se svijetu nameće kao branitelj zapadnjačkih vrijednosti ili joj je bolje da se zadovolji povijesnim modelom *splendid isolation*? Todd je otvorio i pitanje odnosa europskih zemalja prema SAD-u s uvjerenjem da bi Njemačka i Francuska, koje su pokazale svoju autonomnost prigodom rata u Iraku, uz obnovljenu Rusiju, mogle biti protuteža "američkoj aroganciji".

Način na koji je ova knjiga sastavljena, ujedno i predviđanja koja se pojavljuju u njoj o sudbini američkog imperija, mogu poslužiti i povjesničarima s ovoga prostora da se s više hrabrosti i odlučnosti, barem ponekad, upuste u procjenjivanje suvremenih kretanja. Zar u širokom kolu mnogobrojnih mislitelja jedino povjesničari moraju hiniti samokontrolu i držati se isključivo predmeta povijesnih istraživanja a da istodobno ne mogu iznositi vlastite prosudbe glede sadašnjosti i budućnosti? Posljedice se čine bjelodanima. Sloj naših povjesničara se, uz iznimke, prilično hermetizirao.

Na kraju dodajmo da je knjigu, koja u svim svojim dijelovima potiče na razmišljanje, uspješno preveo na hrvatski jezik Zvonimir Baletić, a sadržajan pogovor napisao je sveučilišni profesor sociologije Rade Kalanj.

STJEPAN MATKOVIĆ